

INSIKT OCH HANDLING

INSIKT
OCH
HANDLING

Utgiven av
Hans Larsson Samfundet

Volym 23

*Temnummer om
vetenskapligt ethos i efterkrigstidens Sverige*

GÄSTREDAKTÖRER
VICTORIA HÖÖG & ANNA TUNLID

REDAKTÖR: BO HANSON
ERIK DAHLBERGSGATAN 32
411 26 GÖTEBORG

TRYCKT MED BIDRAG FRÅN
ERIK OCH GURLI HULTENGRENS FOND FÖR FILOSOFI

TRYCKNING: PRESES NAMS, RIGA 2010
PRODUKTION: LASERNA & LASERNA
ISBN 978-91-633-XXXX-X
ISSN 0436-8096

Innehåll

- 7 Vetenskapligt ethos i efterkrigstidens Sverige
- 11 Humanist eller forskare – några tankar om vetenskapligt ethos
Jan Svensson
- 29 Vetenskapens ethos – iakttagelser från en rektorsstol
Göran Bexell
- 45 Genetikens ethos och forskningens värden
Anna Tunlid
- 65 Efterkrigstidens analytiska vetenskapsteori
Victoria Höög
- 93 Historievetenskapens ethos och roller under efterkrigstiden
Martin Wiklund
- 115 Ett sällan klart sett men levande forskningsethos
Ingvar Johansson
- 135 Medverkande

Vetenskapligt ethos i efterkrigstidens Sverige

Synen på vetenskapen och dess uppgift har genomgått stora förändringar under 1900-talet. Det humboldtska universitetet med sin uttalade betoning på akademisk frihet, autonom forskning, och forskninganknyten undervisning har ifrågasatts på olika grunder. Den vetenskapshistoriska och sociologiska forskningen har visat att föreställningen om en objektiv och värdefri forskning är nästintill en myt och politikerna har hävdats att samhällsintressenas inflytande på forskningen är i högsta grad legitim.

Tidskriftsnumret är ett bidrag till en kritisk diskussion om forskarens professionella identitet och de normer som påverkar vetenskapen och dess institutioner. Avsikten är att från olika disciplinära utgångspunkter och från skilda delar av den vetenskapliga praktiken diskutera hur vetenskapens ethos har förändrats under efterkrigstiden. Ethosbegreppet kan användas som ett perspektiv för att förstå hur vetenskapen erhåller trovärdighet, tillförlitlighet och auktoritet, vilket i sin tur utgör utgångspunkt för att förstå vetenskapens roll i samhället. Vetenskaps sociologen Robert Mertons användning av begreppet ethos i sin berömda artikel från 1942 var ingen tillfällighet. Begreppet, lånat från den antika moralfilosofin och retoriken, underströk nödvändigheten att forskarens professionella moraliska normer sammanföll med uppgiften: att skapa tillförlitlig kunskap. Detta

förutsatte vetenskapssamhällets autonomi gentemot varje försök till yttre politisk styrning. Under hotet från nazismens försök att ta kontroll över vetenskapen hävdade Merton vetenskapens självreglering genom att hänvisa till vetenskapens interna normsystem, karaktäriserat av opartiskhet, oegennyttan, skepticism och universalism. Som sociolog var Merton angelägen att betona att vetenskapens ethos inte enbart var en personlig forskaregenskap, utan en institutionaliserad gruppegenskap som bör karaktärisera vetenskapssamhället som helhet.

Begreppet vetenskapligt ethos ingick i modernitetens akademiska vokabulär. Idag accepterar vi alla att universitetet som skattefinansierade verksamhet ska bedrivas så att det gagnar alla, men vilka samhällskrafter definierar vad som är allmänintresset? I denna diskussion har universitetets akademiker lyssnat uppmärksamt och ömsom anpassat sig, ömsom reagerat inför påbuden att förnya forskning och undervisning i enlighet med tidens anda. Ännu är det förhoppningsvis inte avgjort vilket ethos som kommer att utmärka det framtida universitetet.

Den akademiska verksamheten påverkas av såväl yttre villkor som inre drivkrafter. Jan Svensson diskuterar i sin artikel en rad förändringar i det akademiska landskapet under de senaste decennierna och visar hur dessa sammantaget har skapat en ny situation för såväl forskning som undervisning inom humaniora. En effekt av detta är att begreppet forskning numera definieras så snävt att flera centrala humanistiska verksamheter och dygder riskerar att hamna utanför uppdraget. Det pågår, som Svensson skriver, en kamp mellan ett brett humanistiskt ethos och ett snävare forskningsorienterat ethos.

Vetenskapens villkor är också temat för Göran Bexells artikel, som förmedlar några av de iakttagelser som han gjort under sin tid som rektor för Lunds universitet. Bexell tar upp några aspekter av veten-

skapens ethos som under senare tid varit föremål för mycket diskussion. Till dessa hör inte minst vikten av att upprätthålla vetenskaplig kvalitet och hur detta påverkas av dagens rankingsystem. Men vetenskapens ethos formas inte bara av övergripande frågor som hur man utformar system för att mäta forskningens kvalitet; som Bexell framhåller påverkas det också av hur enskilda individer uppträder mot varandra och han anknyter därigenom ethosbegreppet till det dagliga umgänget inom universitetet.

Anna Tunlid behandlar i sin artikel förändringar i genetikens ethos under 1900-talet och visar hur genetikens anknytning till praktiska tillämpningar påverkat uppfattningen om centrala värderingar och normer inom denna disciplin. Ethosbegreppet knyts härigenom till en bredare diskussion om forskningens värdeskapande roll i samhället, något som också har betydelse för den typ av värde- och intressekonflikter som finns i dagens forskningspolitiska diskussion.

Från filosofin emanerar begreppet ethos. I sin artikel presenterar Victoria Höög hur diskussionen om ethos inom den analytiska efterkrigsfilosofin var nära relaterat till ett formaliserat epistemologiskt ideal. Frågan om sanning omformulerades till en fråga om den vetenskapliga metoden, helst uttryckt i logikens språk för att garantera intersubjektivitet. Thomas Kuhns paradigmteori samlade upp invändningarna mot den formalistiska analytiska filosofin och visade på vetenskapernas avhängighet av historiska, sociologiska och psykologiska faktorer. Den autonoma vetenskapen var myt, en vacker legend långt ifrån vetenskapernas vardag.

Martin Wiklund visar i sin artikel hur historievetenskapen skiftat ethos, från Weibullaniernas nedmontering av den statsidealistska skolan som betonade en politiserad historieskrivning i Gud och fosterlandets tjänst till dagens ”makt- och upplysningskritiska kulturhistoriker.” Historievetenskapen uppvisar en pluralistisk blandning av

teoretiska perspektiv vars minsta gemensamma nämnare är ifrågasättande av på förhand fastslagna objektiva perspektiv. Historikerna har tagit på sig ett nytt uppdrag: att bidra till att utveckla det kritiskt-reflexiva historiemedvetandet och vårt kollektiva minne i en globaliserad värld.

Till sist presenterar Ingvar Johansson ett försvar för vad han kallar ”nyupplysningsethosen”, mot bl. a. värderingsethosen och post-modernismethosen. I detta ethos ingår att vetenskapen aldrig vet någonting med säkerhet, men att kunskapen trots detta kan betraktas som kumulativ, om än inte i en enkel trappstegsformad mening. Mer specifikt pekar Johansson ut det fallibilistiska perspektivet som fruktbart. Intressanta vetenskapliga data är teoriimpregnerade och vetenskaplig kunskap ska sträva efter ”sanningslikhet,” utan anspråk på absolut sanning. Enligt Johansson får vi då ett ethosbegrepp som innebär att vi kan tala om vetenskaplig utveckling, där ett historiskt perspektiv är oundgängligt. Fallibilismen innebär att det som först betraktas som fakta senare kan bli nödvändigt att betrakta som en fiktion, vilket flogistonteorin väl illustrerar.

Till sist, som redaktörer hade vi önskat att fler perspektiv på problematiken om vetenskapligt ethos hade varit representerade. Det hade varit intressant att ta del av hur ethos utvecklas inom fler vetenskapsområden. Det är emellertid vår förhoppning att föreliggande nummer kan utgöra en inspirationskälla för en fortsatt diskussion om hur våra centrala intellektuella och vetenskapliga värden ska upprätthållas och förnyas!

Humanist eller forskare – några tankar om vetenskapligt ethos

Jan Svensson

Vetenskaplig forskning omges av en lång rad föreställningar, som i varierande grad överensstämmer med verkligheten. Bland politiker, oberoende av partipolitisk tillhörighet, är det vanligt att knyta stora förhoppningar och förväntningar till forskningen och dess resultat. Forskningen ska kunna lösa olika slags samhälleliga problem, den ska leda till att sjukdomar kan botas, och den ska helst också kunna användas som motor i den ekonomiska utvecklingen. På andra håll frodas mer dystopiska föreställningar, inte minst inom populärkulturen, med exempel som Stanley Kubricks *Dr Strangelove* och Stephen Spielbergs *Jurassic Parc*. I dessa fall framställs forskningen snarast som ett hot om katastrof, snarare än ett hopp om en bättre framtid. För ytterligare andra är forskningen mest bara främmande och okänd.

Dessa och andra förhållningssätt bidrar naturligtvis till det som kan betecknas som vetenskapens ethos, men att entydigt nagla fast vad som karakteriserar detta ethos låter sig knappast göra – åtminstone inte inom ramen för en kortare artikel. Däremot är det möjligt att med hänvisning till konkreta förändringar i forskningens villkor peka på faktorer som har betydelse för hur vetenskapen uppfattas och

uppfattar sig själv. Därmed kan man förhoppningsvis också säga något om vetenskapligt ethos.

Min artikel har sitt fokus på forskare och forskning inom humaniora. Det innebär en insnävring av ämnet, men variationen och mångfalden är ändå avsevärd. Med stark förenkling kan man urskilja tre typer av humanistisk forskning som har sinsemellan olika förutsättningar och intressen. En grupp utgörs av språkliga och filosofiska ämnen, som åtminstone i vissa fall utnyttjar metoder som liknar de naturvetenskapliga. En annan är de historiskt inriktade ämnena, och en tredje de tolkande/estetiska ämnena med sina respektive förutsättningar. En viktig fråga är vad de som är verksamma inom dessa olika inriktningar faktiskt ägnar sig åt. Var går gränserna mellan forskning och det som kan kallas forskningsrelaterad verksamhet? Vad innebär det att vara lärd, och i vilken utsträckning är lärdom en förutsättning för att bedriva humanistisk forskning? Hur har dessa förhållanden ändrats under de senaste decennierna? Och hur har dessa förändringar påverkat den humanistiska forskningens ethos?

Humanistisk forskning vid mitten av 1900-talet

För att beskrivningen av de antydde förändringarna ska ha något att avtecknas mot kan det vara lämpligt att försöka ge en bild av de villkor som rådde för – säg – femtio år sedan. Då var vi fortfarande kvar i vad Nordin (2008) kallar för den humanistiska forskningens guldålder. Jag är inte beredd att utan vidare acceptera Nordins etikettering, men att den humanistiska forskningen hade hög status – och därmed ett starkt ethos – råder det ingen tvekan om.

En stor del av den forskning som bedrevs utfördes då som nu i form av avhandlingsarbeten, vars resultat presenterades i gradual-

avhandlingar. Dessa avhandlingar var inte sällan livsverk, som tog decennier att färdigställa. Ofta finansierades arbetena genom anställningar i läroverken, som var en viktig del av arbetsmarknaden för många humanister. För den som lyckades särskilt väl, dvs. blev välvilligt bedömd kunde det bli tal om docentanställning, som gjorde det möjligt att speciminera för en professur. Villkoren för denna anställningsform var goda, i den meningen att undervisningsbördan var låg och att ingen lade sig i vad man sysslade med.

Det översta steget i karriären var liksom idag professuren, vars villkor var mycket speciella i jämförelse med de flesta andra yrkeskategoriers. Professorn utsågs av regeringen på livstid (eller åtminstone fram till pensionen), lönen var hög, vilket möjliggjorde god materiell standard, och undervisningsuppdraget var av beskedlig omfattning, vilket frigjorde mycket tid för professorn att ägna sig åt sina (forsknings)intressen. Jag sätter det första sammansättningsledet inom parentes, därför att det kan finnas skäl att problematisera varin den humanistiska professorns akademiska verksamhet bestod (och bortser därvid från det som kanske också kunde inträffa, nämligen att professorn ägnade sin tid åt något helt annat).

För att konkretisera kan man exemplifiera med litteraturprofessorn Hans Ruin, som är en av dem som Nordin (2008:136) nämner då han motiverar sin guldåldersetikett. I en recension av Olof Ruins bok om fadern skriver Larsén (2009): ”Författarskapet rörde sig även i riktning mot skönlitteratur och livsfilosofi. Han kunde fritt välja sina ämnen; radioföredrag gjorde honom rikskänd, hans böcker beundrades, liksom de offentliga föreläsningarna, vilka uppsöktes av talrika åhörare, inte bara studenter.” Larsén nämner också att Ruin var verksam som teaterrecensent. Ruin var antagligen inte otypisk i sin professorsroll. Man kan anta att han ägnade sina dagar – och kanske även nätter – åt verksamheter som enligt hans eget avgörande hade relevans för hans

ämne alternativt hans tjänst. Men det var antagligen bara en begränsad del av denna tid som ägnades åt forskning i snävare mening (se nedan). Att omgivningen hade höga tankar om de humanistiska professorerna intygas också av Nordin, som skriver: "[De] omgavs av en viss nimbus och betraktades med en respekt som gränsade till vördnad." (Nordin 2008:136)

Den akademiska professorsnärställning är inget typiskt svenskt fenomen; samma eller liknande förhållanden har rått i alla länder med ett utvecklat universitetssystem. I en studie av förhållandena för humanistiska professorer i det amerikanska universitetssystemet uttrycker Frank Donoghue oro för att det specifika med "the tenured professor" helt ska försvinna. Som ett led i sin beskrivning av de hit-tillsvarande förhållandena citerar Donoghue Stanley Aronowitz, som beskriver sin professorstillvaro på följande sätt: "I read a fair amount of detective and science fiction, but sometimes I write and teach what begins as entertainment. The same goes for reading philosophy and social and cultural theory. I really enjoy a lot of it and experience it as *recreation* but often integrate what I have learned into my teaching and writing repertoire.... And even though I *must* appear for some four hours a week in a seminar or two, I don't experience this as institutional robbery of my time." (Aronowitz, citerad i Donoghue 2008:60) De amerikanska förhållandena kan inte utan vidare överföras till de svenska, men det är möjligt att en och annan svensk professor från förra seklet skulle ha känt igen sig.

Det är naturligtvis inte möjligt att generalisera utifrån några tillfälligt valda exempel, men det finns nog visst stöd för att teckna några drag i den traditionella prototypiska humanistiska professorsnärstämningens ethos: oftast en man; disponerar sin tid själv; är beläst/lärd; är högt värderad i den borgerliga offentligheten; har mycket stort inflytande både över sina egna och sina medarbetares arbetsuppgifter. Man kan nog också

våga generaliseringen att på det här sättet ser det inte ut idag, ett halvt sekel senare. Professorn är fortfarande ofta en man, men inte lika ofta. Hans/hennes möjligheter att bestämma över sin tid och sina uppgifter har reducerats; lärdomen är nog mer sporadisk, och positionen i offentligheten är inte given. Vad är det då som har skapat denna nya och annorlunda situation?

Förändrade förutsättningar mot 1900-talets slut

I sin bok om humanioras kris i Sverige fäster Nordin stort avseende vid det sena 1960-talets vänsterrörelse och dess påverkan på klimatet vid universiteten. Han skriver: ”Den vänster som nu fick sitt genombrott var en intellektuell vänster, utrustad med sofistikerade teorier som i ett första skede väsentligen rymdes inom den marxistiska strömfåran, men som senare fick utflöden i en mångfald av ’post-marxistiska’ teoribildningar. [Denna teoriutveckling] kom att spela en fullkomligt avgörande roll för svensk humaniora, ja bilda ett grundelement i det som jag här kallar dess ’kris’.” (Nordin 2008:140f.) Ett väsentligt inslag i utvecklingen var, enligt Nordin, nedmonteringen av bildningsarvet: ”Den antydda utvecklingen hade givetvis samband – både som orsak och verkan – med en lägre värdering än tidigare av bildningsarvets betydelse. Det blev allt lättare att stämpla detta arv av kunskaper inom områden som historia, litteratur, konst och filosofi som ’onyttigt’, ’borgerligt’ eller ’elitistiskt’. Senare tillkom tanken att det också var ’eurocentriskt’ och kanske rent av ’rasistiskt’. Grundvalen för humaniora (i traditionens mening) smulades med andra ord sönder.” (Nordin 2008:177)

Föreställningen om att humaniora är i kris är förvisso inte ny, och Nordin ger rikliga hänvisningar till tidigare framställningar på samma tema. En av dessa texter är den av Tomas Forser utgivna antologin

Humaniora på undantag, i vilken Sven-Erik Liedman för ett allmänt resonemang om krisen och dess orsaker. Liksom Nordin 30 år senare har Liedman uppfattningen att "[den] svenska humanistiska forskningen håller på att förtvina" (Liedman 1978:78), men där Nordin ser humanisternas teori anknytning som ett problem ser Liedman en ökad teorimedvetenhet som vägen ur krisen: "Humanistiska projekt som ska ha en utsikt att tillföra oss inte bara ny kunskap utan också en ny skicklighet och nya möjligheter måste utgå från problem och inte från material. [...] Någon gång måste vi kunna utgå från antaganden och teorier om verkligheten och formulera den svåra frågan: Om vi antar detta, hurdan ska då verkligheten vara för att våra ställningstaganden ska förtjäna någon slags trovärdighet även i fortsättningen? Så länge vi tror att verkligheten ska svara oss utan att vi frågar men bara samlar ihop den i dess spridda delar – så länge kommer verkligheten att vara tyst." (Liedman 1978: 76f.)

Nordin och Liedman har alltså starkt skiljaktiga åsikter om vad som är krisens orsaker och hur den ska lösas, men båda låter resonemangen ta avstamp i den humanistiska forskningens praktik. Det spelar naturligtvis en roll hur forskarna formulerar och löser sina uppgifter, men min uppfattning är att det framför allt är yttre – ofta triviala – faktorer som efterhand har skapat en situation som ganska radikalt skiljer sig från den som rådde på 1950- och 60-talet. I det följande vill jag nämna några sådana faktorer, somliga konkreta och möjliga att tidfästa, andra mer abstrakta och diffusa.

1993 års högskolereform, med införandet av ett prestationsbaserat medelstilldelningssystem, och den etablering av nya högskolor, som tog fart ungefär samtidigt, bidrog på olika sätt att förändra det akademiska landskapet och förutsättningarna för den akademiska verksamheten. Under 1990-talet expanderade högskolesektorn kraftigt, och så länge tillflödet av nya studenter fortsatte att öka

fungerade det nya medelstillelningssystemet väl. Institutionerna kunde ta in fler studenter – ofta till nya utbildningar – med ökade intäkter och större omsättning som följd. Några år in på 2000-talet avstannade emellertid expansionen och förbyttes i en nedgång, som berodde dels på att det uppdämda behovet var tillgodosett, dels på att den goda situationen på arbetsmarknaden gjorde att många avstod från högskolestudier. Eftersom antalet tillgängliga platser på grund av de många högskoleetableringarna hade blivit mycket stort uppstod rekryteringsbekymmer inom många humanistiska ämnen. Som ett exempel kan nämnas studerandevolymerna vid Området för humaniora och teologi vid Lunds universitet. Från att vid början av 2000-talet ha legat på nästan 5000 helårsstudenter sjönk antalet helårsstudenter till ca 3500 under 2008.

Dessa förändringar hade framför allt konsekvenser för grundutbildningen, och det nya medelstillelningssystemet påverkade inte forskningsanslagen direkt, men de ekonomiska påfrestningarna kom att spilla över även på forskningen, eftersom det i de humanistiska disciplinerna inte finns några täta skott på personell nivå. För att ha råd att hålla forskande personal, måste institutionerna också ha råd att hålla undervisande personal. Det finns inga möjligheter att anställa personal som bara ägnar sig åt forskning.

En annan genomgripande förändring av grundutbildningen skedde i och med införandet av Bolognasystemet sommaren 2007. Ett viktigt politiskt skäl för systemets införande var den europeiska studentmobiliteten. Andra effekter – avsedda eller inte – är en starkare central styrning av kursernas innehåll, och en tydligare arbetsmarknadsanpassning av kursutbudet, framför allt på den avancerade nivån. Denna utveckling har i sin tur inneburit dels att ett stort antal humanistiska ämnen har haft svårt att finna sin roll i systemet, dels att den individuella lärarens inflytande över den egna undervisningen

har minskat, i takt med att målstyrningen i kursplanedokumenterna har gjorts tydligare. I en artikel i Universitetsläraren hösten 2009 som behandlar den förändrade lärarrollen säger pedagogikdocenten Elinor Edvardsson Stiwné: "Förr kunde man undervisa utifrån sin egen fackkunskap, då var det akademien som satte sina egna kriterier. Nu är det målen i utbildnings- och kursplaner som styr och det finns många fler aktiva intressenter som vill vara med och ha synpunkter på undervisningen." (Samuelsson 2009)

Sammantaget har de nämnda förändringarna i grundutbildningens organisation och finansiering lett till att den tidigare utbudstyrningen har ersatts av en efterfrågestyrning. Detta har i sin tur lett till en förändring av den akademiska lärarens och forskarens ethos. Tidigare var läraren den som genom sin specifika kompetens kunde tillhandahålla ett visst utbud, och den som var intresserad fick söka sig till detta. I den nya situationen är det (de potentiella) studenternas intressen, t.ex. dikterade av förväntningar på framtida yrkeskarriärer, som skapar en efterfrågan, som de akademiska lärarna och de akademiska institutionerna får försöka anpassa sig efter. Den verksamhet som inte kan erbjuda vad "marknaden" efterfrågar riskerar att förlora studenter och därmed på sikt också den ekonomiska basen för sin existens.

En ytterligare konsekvens av detta är att de akademiska verksamheterna i stigande grad tvingas ägna sig åt marknadsföring. Det gäller både på lärarnivå, på institutions- och ämnesnivå samt på fakultetsnivå. Till de traditionella delarna av den akademiska lärarens ethos måste nu alltså läggas ett betydande mått av social kompetens och trendkänslighet. Förändringarna i dessa avseenden är alltså ganska omfattande, men de är inte resultatet av någon medveten planering. Melander (2006) har övertygande visat hur det traditionella universitetet med tydliga drag av Humboldtideal under 25-årsperioden från

1980 till 2005 förvandlades till ett entreprenöriellt universitet, utan att några explicita beslut någonsin har tagits i frågan.

En annan reform som kommit att påverka den akademiska lärarens självbild är forskarutbildningsreformen från 1998, som ställde krav på institutionerna att garantera de forskarstuderandes finansiering under hela utbildningstiden – och därmed också skapa en striktare reglering av utbildningens längd. I praktiken innebar reformen att förhållandena vid de humanistiska och samhällsvetenskapliga fakulteterna kom att harmonieras med förhållandena vid de naturvetenskapliga, medicinska och tekniska fakulteterna, där denna ordning tidigare hade varit den gängse. Före reformens införande var det vanligt att institutionerna antog ett relativt stort antal av de intresserade och högpresterande C- och D-studenterna, vilka därefter under några år fick hanka sig fram med tillfälliga undervisningsuppdrag eller annan finansiering innan de kunde meritera sig för utbildningsbidrag eller doktorandanställning. Systemet skapade en osäker ekonomisk situation för den enskilde, men det gav möjlighet till en livaktig seminariekultur och stora doktorandkullar för handledarna – i första hand professorerna. Efter reformen var den gamla antagningsrutinen inte längre möjlig, och några år in på 2000-talet blev konsekvenserna tydliga. Många av de tidigare livaktiga seminarierna krympte samman, och många professorer, i synnerhet i små ämnen, stod ibland utan doktorander att handleda. För somliga blev det snarast en existentiell kris. De handledare som klarade situationen bäst var de som förmodade dra in externa medel. Det ska samtidigt sägas att villkoren för dem som faktiskt lyckades bli antagna är väsentligt gynnsammare än tidigare. Även här ser vi alltså en förändring som påverkar ethos.

Genom befordringsreformen, som trädde i kraft 2000, blev det möjligt för lektorer med mångårig meritering att begära befordran till professor utan att någon anställning varit utlyst. En politisk in-

tention var att inte bara forskningsmeriter skulle ha betydelse, utan även starka pedagogiska meriter skulle kunna vara grund för befordran. I praktiken blev det inte så; de flesta tjänstetillsättningsnämnder (motsv.) på landets högskolor och universitet etablerade snabbt en praxis, enligt vilken forskningsmeriteringen blev det avgörande. Oavsett vilka kriterier som har använts vid bedömningarna har reformen lett till att antalet professorer har ökat. Antalet fördubblades under perioden 2000 till 2006. I denna process har många, högt meriterade forskare kunnat få ett erkännande som annars inte hade varit möjligt. Samtidigt har professorskategorins exklusivitet reducerats. Tillsammans med sloandet av fullmaktsprofessorerna, har detta lett till att anställningen som professor kommit att bli en anställning som alla andra.

De förändringar som hittills har diskuterats har initierats från politiskt håll, med olika politiska syften, som ökad kontroll, effektivare hantering av ekonomiska medel, regionalpolitiska effekter etc. Men den inomvetenskapliga utvecklingen har också bidragit till förhållanden som tvingat fram åtgärder från politiskt håll. Jag tänker på den tilltagande specialiseringen, som har lett till att det dels uppstått helt nya ämnen, t.ex kognitionsvetenskap, semiotik och humanekologi, dels skapats variantformer av tidigare etablerade ämnen. Arkeologi har delats upp i arkeologi och historisk arkeologi (och historisk osteologi), romanska språk har delats upp i franska, spanska och italienska, för att bara ta några exempel. Utvecklingen ser i princip likadan ut inom andra delar av universitetsorganisationerna. Till detta kommer trycket från de nya högskolorna, som också vill ha del av forskningsmedlen.

Denna specialisering och uppsplittring har naturligtvis skapat nya förutsättningar för den vetenskapliga och pedagogiska praktiken, vilket jag inte går in på här, men utvecklingen har också inneburit att

de tillgängliga forskningsmedlen ska räcka till fler verksamheter än tidigare. Detta tvingar i sin tur fram krav på prioriteringar. Av tradition har den dominerande delen av de statliga forskningsmedlen kanaliserats via fakulteterna och deras beredande organ (fakultetsnämnder motsv.). Detta är en aspekt av tanken om den akademiska friheten. Dessa medel har sedan kompletterats med medel som kanaliserats via Vetenskapsrådet (tidigare HSFR, NFR osv.). Vid början av 2000-talet ökade missnöjet med denna ordning bland ansvariga politiker och man sökte vägar att garantera att de medel som skickades ut i systemet kom att användas för spetsforskning – helst också sådan som kunde motiveras med något slags samhällsrelevans. Lösningen på problemet blev de s.k. Linnébidragen. En avsevärd del av de tillgängliga medlen avsattes för fördelning efter ansökan från lärosätena, inte från enskilda forskare, och medlen skulle disponeras av s.k. starka forskningsmiljöer. En effekt av denna nya ordning blev en centralisering av ansökningsprocesserna. Fakultets- och universitetsledningarna fick aktivt förhålla sig till innehållet i de ansökningar som arbetades fram och i vissa fall lämnades in för bedömning av internationella sakkunniga. En annan effekt – särskilt märkbar inom det humanistiska området – blev att det som kom i fokus var den forskning som lämpade sig för att drivas som stora, gärna flervetenskapliga och långsiktiga program. Och för att uttrycka det försiktigt kan man säga att det inte är all humanistisk forskning som passar i detta mönster. Den nya tidens hjälte är alltså inte den professor som genom lärdom och spiritualitet kan trollbinda en publik eller en läsekrets, utan den entreprenör med goda nationella och internationella kontakter som förmår samla och hålla ihop en bångstyrig forskargrupp.

Den misstro mot forskarsamhällets självreglerande förmåga som inte minst utbildningspolitiker har givit uttryck för och den förstärkta konkurrensen, som framför allt är ett bekymmer för universitets-

ledningarna, har drivit fram krav på olika typer av utvärderingar av verksamheten. Högskoleverket var ganska tidigt ute, med omfattande och systematiska utvärderingar av utbildningarna (den första 1999). Därefter har olika lokala initiativ tagits för att också utvärdera forskningen. Uppsala universitet genomförde KoF 2007 och Lund RQo8 året efter. Det är ganska tydligt att vi här har att göra med en övergång från en tillitskultur till en kontrollkultur. Den som hade forskning i tjänsten – i typfallet professorn – förväntades tidigare fullgöra denna uppgift utan att någon annan hade synpunkter på vad som gjordes eller försökte värdera utfallet. Men så är det alltså inte längre. Var och en avkrävs redovisningar av vad som åstadkommit inom ramen för respektive anställning.

Det är emellertid inte självklart vilka mått som ska användas vid utvärderingarna; det som i första hand kommer ifråga är bibliometriska data fr.a. antalet publicerade arbeten – ett mått som dock inte kan användas utan vidare. Frågor reses omedelbart om nationell respektive internationell publicering, om jämförelser mellan artiklar och monografier, om peer review-förfaranden osv. Även i detta avseende kommer den humanistiska forskaren i underläge i och med att det inte finns någon utbredd tradition med internationell publicering.

Den humanistiska forskningens kärna – en problematisering

Och då är vi framme vid en diskussion om den humanistiska forskningens karaktär och yttre och inre förutsättningar. Den mest grundläggande yttre förutsättningen är de ekonomiska villkoren. Forskningsverksamheten kostar pengar, och någon måste vara beredd att betala för att forskningen ska utföras. Finansieringen kan ske genom att staten använder skattemedel för att betala anställningar eller för

att understödja forskningsprojekt via de statliga forskningsråden. Det andra huvudalternativet är att någon privat finansiär (oftast i stiftelseform) är beredd att betala. Men oavsett om medlen kommer ur offentliga eller privata kassor ställer finansiärerna i stigande utsträckning krav på besked om hur medlen ska användas och krav på återkoppling och redovisning. De ställer också krav på tydliggjord relevans. Forskningens relevans kan formuleras som nytta i omedelbar mening, men de flesta finansiärer är också beredda att acceptera andra relevanskriterier, inte minst för den forskning som kan betraktas som grundforskning.

Det är – för att uttrycka det mer rakt på sak – ingen som är beredd att betala för en vgt definierad verksamhet med oklara besked om de tänkta resultaten. Denna delvis nya förutsättning har i sin tur skapat en situation där begreppet 'forskning' måste definieras ganska snävt. Ett förslag till formulering av vad forskning innebär kunde vara "problemlösning och kunskapsproduktion som är integrerad i teoretisk och metodiska sammanhang". Det finns ganska gott om humanistisk forskning som passar in på en sådan beskrivning/definition, men det finns också en rad centrala humanistiska verksamheter och humanistiska dygder som inte utan vidare låter sig passas in i beskrivningen och som därför blir besvärliga att hantera. Jag vill kommentera några sådana förhållanden utifrån följande lista, där formeln "x ≠ y" ska utläsas "det råder inte ett ett till ett-förhållande emellan x och y".

forskning	≠	bildning/lärdom
forskning	≠	färdighet
forskning	≠	kulturkritik
forskning	≠	estetisk sensibilitet
forskning	≠	författarverksamhet

forskning	≠	tillämpning
forskning	≠	kulturarvsbevarande
forskning	≠	undervisning

Det finns många forskningsuppgifter som är svåra eller omöjliga att lösa utan att ha en gedigen beläsenhet (bildning/lärdom), men den process som leder till beläsenhet är inte en forskningsprocess. De krympande tidsramarna för både grund- och forskarutbildning gynnar inte heller förutsättningarna för att åstadkomma bildning. Forskaren kan alltså inte begära forskningsmedel för att fylla på sin bildning, han/hon kan inte heller åberopa sin bildning för att få forskningsmedel.

Inom många (kanske alla) humanistiska discipliner förutsätts långt drivna färdigheter. Det är mycket entydigt så i språkämnen, men man kan också nämna arkivhanteringstekniker i de historiska ämnena, dateringstekniker inom arkeologin etc. Dessa färdigheter har ofta inhämtats med stor möda under lång tid, men tillämpningen av färdigheterna är inte i sig detsamma som att bedriva forskning.

I de estetiska ämnena är uppömandet av en kritisk förmåga ett viktigt inslag. De litteratur-, musik- och konstkritiker som är verksamma i den kulturella offentligheten har i många fall utbildats på de akademiska institutionerna. Många av lärarna/forskarna är också aktiva som kritiker på samma sätt. Denna verksamhet fyller en viktig funktion för det fortlöpande samtalet om den samtida kulturen, men den kan inte betraktas som forskning. Man kan av samma skäl vara misstänksam mot egenskapen ”estetisk sensibilitet” som ett kvalitetsomdöme i forskningssammanhang.

Det är inte heller självklart att de humanistiska lärarnas/forskarnas publikationer ska betraktas som forskningspublikationer. Det ingår i den humanistiska självbilden att ha förmågan att attrahera en bredare läsekrets än bara forskarkollegerna inom ämnet, vilket ibland

gör att gränsen mellan vetenskap och populärvetenskap blir vag. En annan texttyp som ofta konkurrerar om uppmärksamheten är läroboken. Att skriva god populärvetenskap och att skapa begripliga läroböcker är en svår konst, och de som gör det förtjänar uppskattning. Men det är inte forskning i snäv mening.

Ett aktivt värnande om kulturarvet är ytterligare en uppgift som brukar förknippas med den humanistiska forskningen. Det gäller att vårda insamlade föremål, att hålla arkiv och bibliotek i ordning, att digitalisera delar av materialet för att skapa bättre tillgänglighet etc. Inte heller detta är emellertid att betrakta som forskning i snäv mening.

Jag är angelägen om att slå fast (alternativt upprepa) att de verksamheter och egenskaper som jag har nämnt i det närmast föregående är oerhört viktiga. Det är angeläget att det även fortsättningsvis blir möjligt att upprätthålla dem. Men det kommer inte att bli möjligt att motivera finansieringen av dessa verksamheter som humanistisk forskning. Det blir inte heller möjligt att motivera forskningsfinansiering med hänvisning till dessa verksamheter. För att motivera forskningsanslagen (kanaliserade via fakultetsanslagen eller på annat sätt) måste de humanistiska forskarna bedriva forskning och redovisa forskningsresultaten på arenor där de utsätts för kritisk och sakkunnig granskning.

En aspekt på en ökad konkurrensutsättning av den egna verksamheten är internationalisering. Saken uttrycktes tydligt av Sverker Sörlin i samband med en av de återkommande humanistdebatterna. I en intervju för Dagens Nyheter säger han: "Hur kan vi då gå framåt? Det fundamentala är att inse att humaniora arbetar på samhällets och medborgarnas uppdrag. Det uppdraget kan inte vara något annat än de som gäller för andra vetenskapsområden: att vi ska utbilda och forska på internationell nivå. Gör vi inte det har vi ingen

rätt till det förtroende som allt offentligt stöd vilar på.” (DN 2005 1 202) Arne Jarrick, huvudsekreterare vid Vetenskapsrådets ämnesråd för humaniora och samhällsvetenskap, företräder några år senare ungefär samma uppfattning i en annan DN-artikel: ”Det är bra om humanister blir mer internationellt jämförande i sina forskningsinsatser. Jag tror att man måste börja ta tjuren vid hornen och publicera sig mer på engelska. Även samarbeten på tre, fyra eller fem personer måste bli vanligare. Vi har för många solitärer som odlar sin trädgård [...]” (Lenas 2009). Tanken på internationell konkurrensutsättning får alltså stöd av framstående företrädare för den svenska humanistiska forskningen. Det betyder emellertid inte att tanken är allmänt omfattad; en vanlig problematisering brukar gå ut på att den humanistiska forskningen är och måste vara nationell till sin karaktär. Om inte svenska forskare tar sig an den svenska historien, den svenska litteraturen och det svenska språket, vem ska då göra det?

Avslutning

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att det för ett halvt sekel sedan fanns en rimlig konsensus om vad som kunde ligga i ett humanistiskt, vetenskapligt ethos. Det som har hänt är kanske inte så mycket att detta ethos har förändrats, utan snarare att det har utmanats av andra föreställningar. Det råder en kamp mellan ett brett humanistiskt ethos och ett snävare forskningsorienterat ethos, enligt vilket humanistiska forskare bör göra sig lite mer lika sina kollegor från andra vetenskapsområden. Det är inte självklart hur denna kamp kommer att sluta. För närvarande är det den senare typen av ethos som är starkast, men i en värld där behovet av förståelse för olika slags mänskligt agerande kommer att öka kan de breda humanistiska perspektiven mycket väl få en renässans.

-
- Donoghue, F. (2008). *The last professors. The corporate university and the fate of the humanities*. New York: Fordham University Press.
- Larsén, C.-H. (2009). "En lyckosam nödlösning". *Sydsvenska Dagbladet* 20091019.
- Lenas, S. (2009). "Uträknad humaniora". *Dagens Nyheter* 20090609.
- Liedman, S.-E. (1978). "Humanistiska forskningstraditioner i Sverige. Kritiska och historiska perspektiv". I: T. Forser, red., *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige*. Stockholm: PAN/Norstedts.
- Melander, F. (2006). *Lokal forskningspolitik. Institutionell dynamik och organisatorisk omvandling vid Lunds universitet 1980–2005*. Lunds universitet: Statsvetenskapliga institutionen.
- Nordin, S. (2008). *Humaniora i Sverige. Framväxt – Guldålder – Kris*. Stockholm: Atlantis.
- Samuelsson, M. (2009). "Läraryrollen har förändrats på gymnasifierade lärosäten". *Universitetsläraren* 17/09.
- Sörlin, S. (2005). *Dagens Nyheter* 20051202.

Vetenskapens ethos – iakttagelser från en rektorsstol

Göran Bexell

Under cirka femton år har jag arbetat så gott som dagligen med frågor om utbildning, forskning och administration inom ett stort och mångfaldigt universitet, Lunds universitet, först som dekanus, sedan som områdesordförande och slutligen som rektor under en sexårsperiod och dessutom som ordförande i Sveriges Universitets- och högskoleförbund, SUHF, då jag fick förtroendet vara talesperson för i stort sett samtliga universitet och högskolor i landet. Det har blivit mycket om dels strategiska planer och policy, dels praktiska frågor om hur budgeten ska komma i balans och tvistefrågor lösas. Det har varit en oändlig mängd sammanträden, möten med kreativa lärare och forskare, med studenter, politiker, media, näringsliv och offentlig debatt och inte minst samverkan med andra rektorer och universitet i Sverige, övriga Europa och övriga världen, särskilt i USA och Kina. Jag har svårt att tänka mig ett mer stimulerande och samtidigt krävande uppdrag.

Som rektor, mitt uppe i denna verksamhet med dess höga tempo och upptagenhet, försökte jag å ena sidan med gällande villkor leda universitetet till framgångar med ökad samverkan och ökade externa medel, å andra sidan förhålla mig kritisk till utvecklingen och aktuell politik i den mån det var befogat, oavsett riktning höger eller vänster.

Det ska erkännas att den mesta tiden tas upp av aktuella frågor och ser man inte upp hamnar snart i ärendetyranni utan möjlighet till analys. Som nyligen avgången rektor deltar jag i många verksamheter men har likväl fått mer tid till att skriva och få distans. Några iakttagelser ska jag förmedla men ännu utan systematisering, djupare analys eller rangordning. Det blir några iakttagelser från en rektorsstol, med utsikt över Universitetsplatsen i Lund.

Vetenskapens höga förtroende och ansvar

En ingalunda självklar och av många akademiker föga uppmärksammat betydelsefull faktor för vetenskapen är det höga förtroende vetenskap och forskning har internationellt och i det svenska samhället.

Mätningar om allmänhetens förtroende för olika samhällsinstitutioner genomförs årligen av framför allt SOM-institutet vid Göteborgs universitet. Ett sammanfattande resultat av flera års mätningar visar att förtroendet för universiteten är mycket högt och att tendensen håller i sig, om än med mindre förskjutningar. Som institution ligger universiteten ofta på första eller andra plats bland ett tjugotal samhällsinstitutioner.

Forskarna som yrkesgrupp har också högt förtroende i förtroendebarmetrarna men inte lika högt som universiteten. Det varierar något genom åren; under 2009 hade 78 % stort eller mycket stort förtroende för forskare vid universitet och högskolor, den högsta uppmätta siffran hittills i mätningar som publiceras av Vetenskap & Allmänhet (2009).

Sammanställningar av internationella mätningar visar detsamma. Medicinsk forskning bedöms som mest intressant och den som ska prioriteras. I Storbritannien är förtroendet för forskare fem gånger

högre än för journalister och tolv gånger så högt som för statliga myndigheter.

Det höga förtroendet är förmodligen den främsta tillgången universitet och forskare har. Mycket pengar och lågt förtroende är sämre än lite pengar och högt förtroende; bäst är naturligtvis att ha både och.

För universitet och forskare, för vetenskapen, inbjuder förtroendet till eftertanke. Det kan stärka en ibland alltför svag självbild hos många forskare, inte för att man skulle vara bättre än andra yrkesgrupper men för att man bedöms syssla med viktiga frågor på ett förtroendefullt sätt. Särskilt gäller det sådana vetenskaper vars samhällsnytta klart inses. Förtroendet inbjuder också universiteten att främja handlingar och värden som bevarar och ökar förtroendet samt att ha en transparent handlingsplan, om förtroendet hotas eller sjunker.

Liksom allt annat förtroende kan detta nämligen snabbt skadas och då tar det lång tid att bygga upp igen. Två känsliga och konfliktgenererande frågor är dels forskarnas beroende av externa intressen, dels ohederlighet i forskning. Om det nämligen uppdagas att forskare som står för vissa profilerade uppfattningar i t ex frågor om cancers förhållande till rökning, mobiltelefoner eller bilavgaser och det visar sig att forskaren är avlönad av ett tobaksbolag, ett mobiltelefonföretag eller ett bilföretag sjunker förtroendet som en sten, även om forskaren skulle ha bevarat sin integritet. Den praxis som innebär att alla forskare i publikationer ska ange sina finansieringar och eventuella beroenden är en metod att motverka risken.

Om det förekommer ohederlighet i forskning skadar det på liknande sätt direkt och konsekvent forskningen generellt. Det är därför av högsta vikt att universitet och högskolor har hög teoretisk och praktisk beredskap för hantering av fall av misstänkt ohederlighet så att ingen ska tro att något sopas under mattan. Jag har deltagit i

flera debatter och utredningar om hur dessa frågor ska handläggas, t ex om lärosätena själva ska sköta utredningar, ett särskilt nationellt organ, Vetenskapsrådet eller något annat organ. Regeringens lösning har blivit en expertgrupp, från 2010 placerad hos Centrala etikprövningsnämnden, men fortfarande (januari 2010) pågår en debatt om dess mandat och befogenheter.

Till det centrala i vetenskapens ethos hör oberoende och akademisk frihet. Uppgiften är inte minst att söka vetenskapliga sanningar, att ge kritiska och alternativa synsätt. Om något annat kommer in och stör denna verksamhet är det ett missbruk inte bara av allmänhetens förtroende utan också av de regler och förhållningssätt som det akademiska samhället ålagt sig självt.

Akademisk kvalitet förenar

Efter den enorma utbyggnaden av högre utbildning i Sverige finns det nu drygt 40 universitet och högskolor; flera av de senare är dock små enheter som t ex Danshögskolan. Några högskolor har blivit universitet och ännu fler vill bli det, men regeringarna har sagt nej. För några år sedan blev det tvärtom en debatt om att det finns för många högskolor och universitet och att nationen behöver satsa på ett litet antal högklassiga universitet; till dessa torde höra åtminstone Lund, Uppsala och Karolinska institutet. Sådan policy väcker en dubbel reaktion: dels samlat regionalt motstånd med värn av mindre regionala högskolor, dels acceptans av dem som vill att Sverige ska hänga med i den globala konkurrensen.

Med insikt om att budget och studentunderlag inte kan öka hela tiden och att det måste ske en ökad profilering, samverkan och kanske nya federationer eller sammanslagningar förs många diskussioner bland högre lärosäten om framtida utveckling. Som ordförande i SUHF

initierade jag ett större projekt som vi kallade ”Det framtida högskolelandskapet” (Sveriges Universitets- och Högskoleförbund 2008). I slutrapporten beskrevs alternativa former och samverkan mellan ämnen och lärosäten och rekommenderades att fler initiativ skulle tas.

Däremot tog vi inom SUHF inte ställning till de utspel som gjordes att landet behöver t ex fem elituniversitet. I stället kom vi fram till att det som ska stå i centrum för utveckling, nedläggning och samverkan är att all utbildning och forskning ska ha hög akademisk kvalitet. Om detta enades alla och sedan får det ha de konsekvenser det kan. Många utbildningar läggs ner, samverkansformerna blir alltfler. Växjö och Kalmar har slagits ihop till ett nytt universitet, Linnéuniversitetet. Ett problem är hela tiden att studentantalet går upp och ner liksom finansiering av forskning. Få studenter ger mer samverkan, fler ger mindre samverkan. I kristider blir det fler studenter och få lärosäten tackar nej till fler studenter, även om dragspels-effekten ökar och kvalitén sjunker.

En hög akademisk kvalitet – med allt vad det innebär – är nog det bästa gemensamma mål man kan ha inom och mellan universitet och högskolor. Till vetenskapens ethos hör att som mål för forskningen ha hög kvalitet i val av uppgift, metoder och i resultat. Vad hög kvalitet innebär är föremål för kontinuerlig diskussion inom forskarsamhället, men det finns likväl vissa generella kriterier om vilka stor enighet råder. Om dessa inte kan upprätthållas, är det bättre att avsluta en verksamhet än att fortsätta.

Akademisk jargong strider mot vetenskapens ethos

Det är ett väl känt fenomen att så länge en forskare håller sig inom sina specialområden förs argumenteringen ytterst noggrant och sakligt, men när samma person gör inlägg i debatter eller skriver email

om t ex administration, ekonomi eller ledning av en fakultet kan det inträffa att sådan saklighet försvinner och slagordsmässig jargong och svag sakkunskap i ärendet tar överhanden. Vetenskapens ethos försvinner. Det är naturligtvis frustrerande för alla dem som dagligen och professionellt arbetar med administration av ett stort universitet.

Ett exempel. Vill man inom ett universitet vara riktigt politiskt korrekt och kritisera en viss företeelse ska man förslagsvis säga att det man kritiserar är politiskt korrekt. Då sätts hela associationsräckan med politisk inblandning och klåfingriga politiker igång. Inför sådan argumentering skärps uppfattningen att akademisk jargong borde bli föremål för kritisk analys av forskarna själva, allt i syfte att främja det som hör till vetenskapens ethos, nämligen en saklig och rationell debatt och analys också angående frågor utanför vetenskapen. Man ska också observera att jargongen ”politiskt korrekt” ingalunda är politiskt neutral utan framförs från en universitetspolitisk ståndpunkt, som vanligen är konservativ eller motsatt sittande regerings. Det som kallas ”politiskt korrekt” kan vara såväl förenligt som oförenligt med vetenskapens ethos och ett universitets grundläggande uppgift och värderingar.

Ta exemplet att regeringen vill ha bättre redovisning och uppföljning av hur universitetet förvaltar och i resultat omsätter erhållna skattemedel. Det kräver en del administrativt arbete, som onekligen skapar bättre ordning och reda i ekonomin och bättre planering. Är någon emot en sådan utveckling, är det lätt att kalla det ”politiskt korrekt” för att sätta käppar i hjulet, men inser man att en sådan utveckling behövs accepterar man den, oavsett om den är politiskt korrekt eller ej.

Det sega arbetet för ökad jämställdhet kallas ibland av dem som är emot det för ”politiskt korrekt” och att det inte har med ett universitet att göra. Om man däremot delar uppfattningen att jämställdhet

mellan kvinnor och män är ett viktigt mål att förverkliga också inom ett universitet, får man stå ut med att motståndarna kallar det politiskt korrekt. Det gör man gärna, om man – som rektor får göra – tar emot muntliga rapporter om hur kvinnor ibland fortfarande på ett subtilt sätt behandlas annorlunda än män.

Det har faktiskt ingen större betydelse om någonting är politiskt korrekt eller ej; det viktiga är sakfrågorna. Klichéer av typen ”politiskt korrekt” borde användas som avståndstagande endast i de fall där det verkligen bränner till och politiken tydligt avviker från vetenskapligt ethos och akademisk integritet. Om en regering börjar beställa forskningsresultat eller en diktatur förbjuder akademisk frihet och en universitetsledning i ett sådant fall försvarar detta får kritiken ”politiskt korrekt” ett svidande innehåll och är inte längre någon kliché. En risk med en missbrukad akademisk jargong är att språket förlorar sin laddning, när den verkligen behövs. Vetenskapens ethos bör få inspirera all verksamhet vid ett universitet.

Ranking och det publiceringsindustriella systemet

En tydlig utveckling i dagens forskningsvärld, såväl globalt som alltmer nationellt, är att konkurrens, tävlan och ranking ökar och att system för att kunna ranka, jämföra och bedöma därmed måste utvecklas. Detta håller på att bli en omfattande och alltmer sinnrik eller åtminstone invecklad verksamhet, som sysselsätter bedömare, konsulter, redaktörer och politiker. Varje gång de prestigefyllda rankinglistorna publiceras, t ex från *Times Higher Education* (THE) och Jiao Tong-universitetet i Shanghai, är media på hugget och ber rektorer kommentera varför det gick som det gick. Intresseorganisationer med utvecklat PR-sinne genomför egna rankingar för att föra fram just det som organisationen arbetar för, t ex samverkan med

näringslivet. Sådana listor är naturligtvis avsedda att genom medial uppmärksamhet sätta press på lärosätena att bli bättre nästa gång. Den senare genren har föga gemensamt med vetenskapens ethos.

Det pågår en intern akademisk debatt om rankingsystem och kriterier. En hel mängd rankingar utan akademisk legitimitet har till slut inget värde alls. Flera forskare bedriver analys av rankingsystem och bibliometriska metoder. Lunds universitet har i detta avseende samarbetat med särskilt Leiden, båda medlemmar i *The League of European Research Universities*, LERU. I Sverige har Högskoleverket lämnat en rapport om ranking (Högskoleverket 2008). Konferenser i mängd behandlar rankingens för- och nackdelar.

Varför har rankingarna etablerat sig och är det verkligen förenligt med vetenskapens ethos att tävla och jämföra? Är professor Xgrens banbrytande verk om musikteori sämre än professor Ylunds originella artikel inom reglerteknik? Det är universitet som rankas men i botten ligger som betydelsefulla kriterier hur forskningen bedöms. Själva tävlings- och rankingmomentet torde vara ett nutida kulturfenomen som utbreder sig i hela samhället: bästa TV-program, bästa schlager, bästa politiker och allt möjligt annat ska ständigt utses, ända tills någon konsult tröttnar på det hela och lanserar något annat.

Men bakgrunden är allvarligare än så. Skattebetalare genom politiker kan med rätta fråga vilken kvalitet, effektivitet och samhällsrelevans de utgiftstunga lärosätena har. Krav på ökad transparens och redovisning (accountability är begreppet) leder till att olika metoder för att skärpa verksamheten accepteras, även rankingsystemen. Detta har utan tvekan lett till ökad uppmärksamhet på kvalitetsutveckling, effektivitet och strategisk planering bland hundratals, kanske tusentals, universitet världen över. För många föräldrar i t ex USA är årliga rankingar betydelsefulla inför barnens val av universitet. Konkurrens ökar ansträngningar.

Kring ranking finns flera frågor, som bör få tydliga och akademiskt legitima svar. Den första är varför ranking överhuvud ska finnas och hur den ska användas. Vilket syfte har ranking av universitet respektive enskilda forskare? Vilka är målgrupperna? Syfte och målgrupp bör alltid klargöras. Är det t ex att vägleda studenter och föräldrar inför val av lärosäte, att ligga till grund för medelstillelning, att skapa bild av prestige och attraktivitet – eller något annat?

Den andra frågan gäller hur rankinglistor ska konstrueras. Vad är det som ska mätas och vilken vikt ska olika kriterier ha? Här sker nu en utveckling, särskilt som det finns ett utbrett akademiskt missnöje med nuvarande listor, även om kritiken brukar avta med stigande placering. Generellt gäller att forskningen dominerar totalt över utbildningen och att kriterierna ofta gynnar amerikanska universitet, som ligger långt före europeiska i fråga om ex alumner och donationer.

Times Higher Education har fyra variabler: forskningskvalitet, undervisningskvalitet, studenternas anställningsbarhet och internationell utblick. De mäts genom sex indikatorer från olika datakällor. Forskningskvalitet mäts genom en akademisk "peer-review", som är en enkätundersökning, där akademiker får svara på vilket lärosäte de anser har den bästa forskningen inom den egna ämnesdisciplinen, samt genom antalet citeringar per akademisk personal. Kvalitet i undervisning mäts rent kvantitativt genom antalet studenter per lärare. Studenternas anställningsbarhet mäts genom en enkätundersökning till olika möjliga arbetsgivare. Internationell utblick mäts genom två indikatorer: andelen internationella lärare och forskare och andelen internationella studenter.

Eftersom uppgifter i olika databaser vanligen är avgörande för resultaten är en grundläggande fråga vilka databaser som används och vilka tidskrifter som registreras i databaserna. Personliga uppfattningar eller rykten är som synes ett annat avgörande kriterium.

THE ger inte mindre än 40% vikt åt vad de utvalda bedömarna anger. I en rapport från Biblioteksdirektionen vid Lunds universitet för några år sedan heter det mycket riktigt:

Det är mycket oklart hur urvalet av de 1300 "akademikerna" gått till, hur många institutioner de fick uppge, och hur stor svarsprocenten var. Det finns stor risk att en sådan metod gynnar institutioner som är framträdande inom de områden som är kända av de utvalda akademikerna eller att man helt enkelt bara bekräftar de fördomar som finns. (Rabow & Rabow 2005).

Även Högskoleverkets rapport är inne på kritiken att mätningen inte är transparent och att inte lyckas fånga kvalitet utan snarare rykte. Ett belysande exempel på rykte contra verklighet finns i en amerikansk enkät till studenter om var den bästa juristutbildningen (law schools) finns. Princeton rankades bland de tio bästa i landet. Problemet är bara att Princeton inte har någon juristutbildning.

En annan problematik finns i att listorna blir alltmer globala, men system som mäts är olika och då blir jämförelsen haltande. Vidare finns stor risk att media och allmänhet uppfattar listorna som objektiva och oföränderliga, men kriterierna kan liksom viktningen ändras och många gånger beror ett lärosätes förändrade plats på att det redovisade underlaget blivit bättre eller sämre medan universitetet är detsamma.

Det finns fler rakningar än de mest kända och alternativa former håller på att utformas. En variant inriktar sig på utbildningen för att ge underlag för studenternas fria val mellan universitet, t ex i Europa. Då är det intressant med universitetens utbud av olika kurser, kvalitet på lärare, lokaler och omhändertagande, tillgång till bostäder, studentinflytande, studentföreningar, nöjesliv osv. Om t ex tjugo sådana variabler presenteras, kan den enskilde välja att komponera en egen rankinglista alltefter egna preferenser.

En oberoende analys av hela det meritokratiska och publiceringsindustriella komplexet borde genomföras. Det skulle omfatta bibliometriska metoder och resultat, kriterier för rankingar, urval av tidskrifter som ger poängar för publicering, urval av bedömare, relationer mellan de mest frekventa deltagarna i peer – review bedömningar, ägare av tidskrifter och redaktörer respektive bedömare för antagning för publicering.

Det är svårt att bedöma kvalitén på nuvarande system; kanske är det svårt att hitta ett annat system, men det finns en hel del kritik och brist på seriösa alternativ. Särskilt som universiteten ska bygga sin verksamhet på forskningsresultat och beprövad erfarenhet är det snart dags med en utvärdering. Ett och annat kunde säkert förbättras eller ändras och kanske kan man få större distans till hela systemet och börja pröva alternativa system. Det är inte sällan så att när ett system körts tillräckligt länge och långt framstår alltmer det tidigare systemets fördelar i förklarad ljus och dess nackdelar har glömts eller rättas till av det nya systemet.

En väl känd risk är att nuvarande självgenererande system hela tiden gynnar ”more of the same”, dvs att etablerade forskare och universitet med aldrig så goda ambitioner ändå gynnar sina områden och det man känner till. Det kan inte heller vara en tillfällighet att vissa forskningsområden under en viss period över hela globen bedöms som ”heta” eller åtminstone mer betydelsefulla än andra, medan det efter en viss tid dyker upp andra områden. Vem styr ytterst denna utveckling?

En framgångsrik forskare, som både deltar i bedömningar och själv fått mycket externa medel, menar att nutida tal om ”bästa forskningen” är en myt. Forskning utförs inte för att vara bäst. I vilket avseende bäst? Idag eller om tio år? Håkan Wennerström sätter fingret på en annan öm punkt, nämligen att någon annan alltid anses bättre att bedöma och att känsligheten i kvalitativa bedömningar leder till att

det blir kvantiteten som faller avgörandet (Wennerström 2009). Det är antal publiceringar och citeringar och vad vissa tidskrifter godkänt för publicering som räknas, men att räkna produktion kräver, som Wennerström skriver, ingen större vetenskaplig kompetens.

Till slut kvarstår den kritiska frågan om det verkligen går att jämföra forskning. I vissa avseenden går det naturligtvis. Det som mäts är det som kan mätas med valda kriterier men det finns mycket annat och det är inte säkert att kriterierna fångar in all nyskapande forskning. Det finns något av mänskligt skapande i stor vetenskap, vilket många forskare har vittnat om. Det är bland annat det som gör det så svårt, för att inte säga omöjligt, att fullt ut på allvar jämföra och gradera kvalitetsdriven forskning. Jämför frågan: är Bach eller Mozart bäst? Man kan undersöka vad folk tycker, hur många CD som säljs, hur många som känner till dem och spelar dem, men vad säger det till själva frågan? Det är synnerligen intressant att lyssna till hur professionella musiker beskriver egenarten hos Bach och Mozart, men jag tror inte att någon annat än på skämt skulle påstå att den ene är bättre än den andre.

Om till vetenskapens ethos hör att alltid söka förverkliga hög kvalitet i det man gör, har rankingen tjänat ett gott syfte genom att vara kvalitetsdrivande, men om vetenskapen anpassar sig till rankingen strider det mot dess ethos, om detta ethos innebär att alltid söka ny kunskap, söka vetenskapliga sanningar och nydanande genombrott – oavsett vilka kriterier rankingarna har och vad som för tillfället anses vara den viktigaste forskningen.

Humaniora efterfrågas

Under många år har jag gjort några iakttagelser om relationen mellan å ena sidan samhällsvetenskap-humaniora, å andra naturvetenskap, medicin och teknik. I de senare fakulteterna finns genomgående ett

stort intresse för samverkan och nästan längtan efter perspektiv från humaniora och samhällsvetenskap i vid mening. Det som då ofta efterfrågas är humanistiska perspektiv på aktuella och principiella frågor som t ex genteknik och nanovetenskap eller mer allmänna frågor om humanistiska värden och uppfattningar om människan. Hur möter humaniora detta?

Humanister är i allmänhet lika högspecialiserade i sin forskning som naturvetare och sysslar med specifika forskningsuppgifter och behöver inte mer än andra uppfatta sig som företrädare för eller experter på vad humanistiska värden innebär och skulle kunna betyda i aktuella frågor. Teknikern frågar efter humanistiska perspektiv på tekniken, men språkvetaren sysslar med franska konjunktiver under 1700-talet eller språkinläring hos barn och historikern undersöker de socioekonomiska förutsättningarna för Sveriges krig under 1600-talet och så ska det vara – bara för att nämna några exempel. Det finns likväl en utmanande möjlighet till självkritik i förväntningarna. Varför kan inte, om det är så, humaniora leva upp till förväntningarna? Eller borde humaniora göra det?

Det finns några goda exempel på möten mellan humaniora och andra fakulteter, t ex mellan medicin och humaniora, men det kvarstår som en utmaning för humaniora att ännu mer diskutera och ta ställning till andras förväntningar och inte minst till den egna självbilden. Personligen tror jag att humaniora och även teologi/religionsvetenskap har mycket att vinna på en sådan självreflexion.

En andra iakttagelse är att humaniora – samhällsvetenskap jämfört med andra fakulteters forskning ofta har ett överdrivet sysslande med metod och teorifrågor, vilket också leder till att modevågor i metod och teori går fram tydligare med skolbildningar och språkbruk inom dessa fakulteter. Doktorander inom medicin fick åtminstone för ett decennium sedan alldeles för lite träning i vetenskapsteori och metod,

nästan ingenting, men avhandlingar inom humaniora -sambhallsvetenskap har i omvänt hög grad inledningar med ett långt metodavsnitt, som krävs för att avhandlingen ska anses vetenskapligt relevant och accepterad. När man kommer till den egna analysen blir det inte alltid helt klart varför den långa inledningen skulle behövas.

Denna iakttagelse ska inte överdrivas men den pekar på något generellt för en hel del humaniora, nämligen en stark teoretiserande tendens på bekostnad av det humanistiska innehållet, vilket i sin tur kan bero på en osäkerhet om humanioras vetenskapliga ställning i förhållande till forskningsintensiva och mer självmedvetna fakulteter som teknik, naturvetenskap och medicin. Det finns dock ingen anledning för humaniora att känna någon störning eller låta sig domineras av icke-adekvata metodiska influenser från andra vetenskaper. Då kan det gå så som Hans Larsson varnar för, nämligen att tanken ”kommer bort från och förlorar känsligheten för sådant, som är mindre påtagligt” (Larsson 1929, s. 11).

Vetenskapens ethos och mänskliga relationer

Till kringverket runt vetenskapens ethos hör attityder, värderingar och konkret handlande hos dem som utövar vetenskap, dvs forskarna. Ett stort universitet innehåller i sig tusentals individer, alla med sina relationer och egenskaper. Med tanke på hur mycket som kan gå fel är det snarast förvånande hur mycket som fungerar bra, men en enkel tumregel är att ingen mänsklig aktivitet, organisation eller någon enskild individ är rakt igenom moraliskt eller på annat sätt fullkomlig. Inom ett ofta elitistiskt system som ett universitet måste vara finns många konfliktmöjligheter. Forskare och lärare ska bedömas, ofta i konkurrens; det kan alltför lätt smyga sig in negativ maktövning och onödig prestige i relationer och miljöer. Som rektor

har jag mött många utmärkta exempel på stor medvetenhet om detta, medan någon gång enstaka individer kan ställa till med enormt trassel i relationer och miljöer. Ett universitet är fyllt av kreativa, känsliga och intellektuellt begåvade individer, och det innebär att miljöerna och normsystemet måste ta hänsyn till det och på en gång skydda från okänsliga inhopp och främja att talangerna kan utvecklas. Systemet bör vara självsanerande och självkritiskt om detta inte uppfylls, särskilt i känsliga situationer. Exempelvis kunde sakkunnigutlåtanden förr vara infamt elaka, visserligen på illa dolda akademisk jargong, men numera är det ytterst sällan något sådant skrivs. I stället lyfts förtjänster fram som dem eller den som anses komma ifråga utifrån tydligt angivna kriterier.

Bland det bästa man kan göra inom ett universitet är att hela tiden arbeta på att skapa miljöer som bejakar och utmanar och därmed får människor att växa och utvecklas. Prestigelöshet och att – som i Silicon Valley – sätta idéer och inte positioner i centrum skapar egalitära och kreativa miljöer. Sådana miljöer ska vila på värden och normer som överhuvud ska gälla vid ett universitet och dessa ska i sin tur i hög grad påverkas av vetenskapens ethos.

Högskoleverket (2008). *Rankning av universitet och högskolor som studentinformation?*

Rapport 2008:40 R, nr 52. <http://www.hsv.se/download/18.6d5fe98611d3f068f148000842768/0840R.pdf>

Larsson, H. (1920). *Intuition. Några ord om diktning och vetenskap*. Fjärde upplagan. Stockholm: Bonniers förlag.

Rabow, I. & Rabow, H. (2005). *Rankning av Universitet – en kort översikt*. Rapport från Biblioteksdirektionen, Lunds Universitet. http://www.lub.lu.se/fileadmin/user_upload/pdf/Ranking_report.pdf

- Sveriges Universitets- och Högskoleförbund (2008). *Mot högre akademisk kvalitet – Det framtida högskolelandskapet*. Slutrapport fastställd vid SUHF:s Förbunds-församling sammanträde den 11 november 2008. http://www.suhf.se/web/Rapporter_2007-2008.aspx
- Vetenskap & Allmänhet (2009). *Vetenskapen i sambället. Resultat från SOM-undersökningen 2008*. Rapport 2009:1. <http://www.v-a.se/publikationer/>
- Wennerström, H. (2009). "Den bästa forskningen är en myt". *Tentakel*. December 2009, nr 9. <http://tentakel.vr.se/nummer/200909/debatt/forskningspolitik/denbastaforskningenarenmyt.5.750e225412568041f2880001207.html>

Genetikens ethos och forskningens värden

Anna Tunlid

Föreställningen om en värdeneutral vetenskap, tydligt avgränsad från det övriga samhället, har utgjort en väl etablerade tankefigur för att beskriva vetenskapens relation till samhället. I det forskningspolitiska sammanhanget etablerades den under åren efter andra världskriget då det växte fram ett ideal som betonade vikten av vetenskapen som en självstyrande verksamhet, väl avgränsad från samhällliga intressen och värderingar. Den utgick, enkelt uttryckt, från att statens uppgift var att förse (grund)forskningen med resurser, men att det var forskarsamhället som självt skulle fatta beslut kring hur dessa resurser skulle användas. Tanken var att en hög grad av självständighet för forskarsamhället skapade bäst förutsättningar för forskningen, samtidigt som detta i längden ansågs kunna tillfredsställa samhällets behov av kunskap. Modellen underbyggdes av Robert Mertons vetenskapliga ethos, ofta sammanfattat i begreppet CUDOS (*communism, universalism, disinterestedness* samt *organized scepticism*) (Merton [1942] 1973). Detta ethos angav enligt Merton vetenskapssamhällets institutionella normer, vilka i sin tur utgjorde förutsättningen för en tillförlitlig kunskapsproduktion. Det formulerades som en reaktion på nazismens totalitära ideologi med dess politisering av vetenskapen. Enligt Merton kunde vetenskapen bara bedrivas i ett demokratiskt

samhälle och han försvarade en självreglerande, autonom vetenskap tydligt avgränsad från utomvetenskapliga intressen.¹ Parallellt utvecklades inom vetenskapsfilosofin under de närmaste efterkrigsdecennierna idealet om en värdefri vetenskap, som också underströk vetenskapens avskildhet från samhället och poängterade dess oberoende i förhållande till utomvetenskapliga värden och motiv (Douglas 2009).

Mertons ethosbegrepp syftar alltså på forskarsamhällets interna normer, men säger egentligen inget om vilken betydelse och vilket värde kunskapen har – och bör ha – i det övriga samhället. Att analysera kunskapsproduktionens roll i förhållande till det omgivande samhället och kulturen kan emellertid också anses som en väsentlig aspekt av vetenskapens ethos, inte minst med tanke på forskningens värdeskapande funktion. Vikten av att studera relationen mellan vetenskap och värden och hur detta påverkar forskningens samhällsroll har också framhållits av vetenskapsfilosofer som ställer sig kritiska till teorin om den värdefria vetenskapen (ibid., Howard 2009). När jag i den här uppsatsen diskuterar genetikens ethos kommer jag därför att främst koncentrera mig på forskningens värdeskapande roll i det utomvetenskapliga sammanhanget och hur detta har påverkat forskningens inriktning och synen på forskningens samhällsroll. Utgångspunkten är att den vetenskapliga sfären sällan har varit så väl avgränsad från den samhällseliga sfären som det ovan beskrivna forskningspolitiska idealet anger. Även om forskarsamhället i vissa avseenden och under vissa perioder har haft en relativt stor autonomi, så har det i många andra sammanhang försiggått ett tätt utbyte mellan de olika sfärerna. Den vetenskapliga kunskapens betydelse för exempelvis industriella, militära och medicinska intressen har skapat en betydligt mer komplex samverkan ”över gränsen” än vad modellen om den självreglerande forskningen anger. Genom historien har

kunskap varit av intresse för samhällets politiska och ekonomiska makthavare, antingen denna kunskap har handlat om att påverka de materiella villkoren eller att förstå och tolka omvärlden, och forskarsamhället har på olika sätt påverkats av detta (se exempelvis Pestre 2003). Förhållandet mellan forskning och samhälle karaktäriseras därför snarare av interaktion än av forskningens avskildhet. I denna dubbelriktade process är det inte bara utomvetenskapliga intressen som påverkar vetenskapen – forskningen producerar å sin sida värden som påverkar samhället. Det sker genom att den vetenskapliga kunskapen påverkar våra föreställningar om världen men också genom att denna kunskap kan nyttjas i olika sociala, ekonomiska och politiska sammanhang. När det gäller genetik så vill jag hävda att det ofta funnits kopplingar till olika samhällsintressen och att ämnets utveckling – och därmed forandet av dess ethos – har skett i ett nära samspel mellan inomvetenskaplig utveckling och utomvetenskapliga intressen.

Genetiken etablerades som vetenskapligt forskningsområde kring sekelskiftet 1900. Under 1900-talet har det varit ett av biovetenskapens mest expansiva områden och därigenom fått en grundläggande betydelse för vår förståelse av biologiskt liv. Genom sina många tillämpningar, inte minst genom biotekniken, har genetik också på ett mycket konkret sätt påverkat både samhället och enskilda människors liv. I denna korta artikel om genetikens ethos kommer jag att göra några nedslag i denna historia för att mot slutet av framställningen diskutera några mer generella frågor om normer och värderingar inom dagens forskning. Diskussionen tar sin utgångspunkt i hur den akademiska disciplinen genetik utvecklades i Sverige, från inrättandet av den första professuren 1917. Det är institutionen i Lund som dominerar framställningen eftersom den under flera decennier intog en ledande ställning inom svensk genetik.²

En samhällsnyttig vetenskap

Genetiken, eller ärftlighetsforskningen som var den vanliga beteckningen i början av 1900-talet, var från början starkt knuten till den praktiska växtförädlingen. När den personliga professuren för Herman Nilsson-Ehle inrättades (1917) motiverades den huvudsakligen utifrån dess betydelse för växtförädlingen. Nilsson-Ehle hade då redan gjort sig känd som framgångsrik växtförädlare vid den halvstatliga utsädesföreningen i Svalöf.³ Den allmänna livsmedelsbrist som uppkommit genom det pågående världskriget underströk behovet att trygga nationens självförsörjning, och det fanns därför stora förväntningar att den nyinrättade professuren skulle bidra med praktiskt viktiga resultat som kunde öka tillgången på spannmål. För att bereda möjligheter för denna praktiska inriktning placerades den nya universitetsinstitutionen i ärftlighetslära utanför Lund, i anslutning till Alnarps lantbruksinstitut. Några år senare, när Nilsson-Ehle förutom innehavet av professuren också blivit föreståndare för utsädesföreningen på Svalöf, flyttade institutionen dit och banden till den praktiska växtförädlingen stärktes ytterligare. Detta arrangemang, som får betraktas som tämligen unikt för en universitetsinstitution, godkändes av såväl universitetet som statsmakterna under hänvisning till ärftlighetsforskningens stora betydelse för växtförädlingen.

Nilsson-Ehle betonade själv ofta värdet av den praktiska växtförädlingen. Det vetenskapliga ethos som han utvecklade under sin tid som professor – fram till 1938 – kan sägas ha utgjorts av en nära koppling mellan teoretisk forskning och praktisk tillämpning med syfte att bedriva förädling på växter och djur. Genom den teoretiska forskningen kunde nya och bättre förädlingsmetoder utarbetas, samtidigt som det var den praktiska förädlingen som gav upphov till nya frågeställningar som den teoretiska forskningen kunde bearbeta. De

framgångar som uppnåtts genom växtförädlingen av spannmål framhölls ofta av Nilsson-Ehle och utgjorde även argument för att utveckla en motsvarande förädling av husdjur, skogsträd, fruktträd etc. Genetikens möjlighet att lägga grunden till en rationell, vetenskapsbaserad förädling och därmed ökad avkastning inom lant- och skogbruket gjorde att forskningen framstod som både politiskt och ekonomiskt värdefull. Den ökade avkastningen ansågs öka nationalinkomsten och bidrog också till den politiska målsättningen att trygga landet självförsörjning.⁴ Växtförädlingens betydelse för ”moderneringen” och för nationen i dess helhet framhölls i många sammanhang, både av Nilsson-Ehle och av företrädare för jordbrukets intressen.

Ambitionen att förädla stannade emellertid inte vid växter och djur utan utsträcktes till att även innefatta människan. ”Människans rasförädling” var också en angelägen uppgift för ärftlighetsforskningen enligt Nilsson-Ehle. De rasbiologiska frågorna var nämligen fundamentala för hela samhällsutvecklingen: ”Man kan helt enkelt inte längre undgå dem: de pressar sig på varje tänkande människa, som ej nöjer sig med att betrakta händelseförloppet i den mänskliga världen utan frågar efter dess djupare orsaker” (Nilsson-Ehle 1919). Till dessa djupare orsaker hörde en stark övertygelse om arvets avgörande betydelse för mänskliga egenskaper och beteenden. Någon rasbiologisk forskning bedrevs inte vid ärftlighetsinstitutionen där forskningen var helt inriktad på växtmaterial. Ärftlighetslagarna betraktades emellertid som generella och den kunskap som vunnits inom exempelvis växtförädlingen var därigenom tillämpbar även på människan. Forskare som Nilsson-Ehle kunde därför uttala sig med stor auktoritet i rasbiologiska frågor. Många genetiker kom också att engagera sig i rasbiologins praktiska tillämpning (rashygienen) med målet att värna befolkningens ”kvalitet”, det vill säga dess arvmässiga sammansättning. Nilsson-Ehle ingick till exempel i styrelsen för

det statliga Rasbiologiska institutet från dess inrättande (1921), och han deltog även flitigt i den offentliga debatten om rasbiologiska frågor.

Rashygienens utgångspunkt var att den ökning av sociala problem och sjukdomar (i synnerhet sinnessjukdomar och sinnesslöhet) som man tyckte sig se i samhället i början av 1900-talet berodde på att antalet genetiskt ”undermåliga” individer ökade, något som på sikt betraktades som ett hot mot hela samhället. En ärftlig degenerering av befolkningen utgjorde därför ett allvarligt samhällsproblem. Individens ärftliga konstitution kunde man inte göra något åt, men den ärftliga sammansättningen av befolkningen som helhet kunde man påverka, menade rashygienikerna. Lösningen ur rashygienisk synvinkel var därför att minska andelen genetiskt undermåliga individer i befolkningen och värna dem med värdefulla anlag för att befolkningen som helhet skulle utvecklas i gynnsam riktning. I detta sammanhang kom steriliseringar av de undermåliga individerna att bli en viktig åtgärd.⁵

Rashygienen bars inte enbart upp av genetiker, det var en betydligt mer sammansatt rörelse med kopplingar till tidens socialpolitiska diskussioner. Genetikerna spelade dock en viktig roll genom att ständigt hävda det biologiska perspektivet på befolkningsfrågan och legitimera uppfattningen om arvets avgörande betydelse för såväl den enskilde som befolkningen som helhet. Rashygienen utgjorde alltså ytterligare en plattform varifrån genetikens betydelse för samhället kunde hävdas. Den gav en vetenskaplig motivering både till hur ett upplevt samhällsproblem definierades och hur det kunde åtgärdas. Genetiken fick härigenom en tydlig ideologiskapande funktion både genom att framhålla en biologisk, deterministisk syn på människan och genom att betrakta enskilda individer som underordnade i förhållande till befolkningen. Även om genetikens inflytande på den soci-

alpolitiska agendan inte ska överdrivas (jfr. Tydén 2002), så blev genetiken – med genetikernas aktiva medverkan – härigenom del av ett politiskt projekt.

Det vetenskapliga ethos som utvecklades inom genetiken under 1900-talets första decennier hade således en stark betoning på de praktiska tillämpningarna. Det bars upp av en vision om vetenskapens möjlighet att omskapa naturen och förädla nationens tillgångar. Förutsättningen på växtförädlingens område skapades i stor utsträckning av staten – i allians med jordbrukets intressen – med motiveeringen att trygga landets självförsörjning. Den genetiska forskningen kom därigenom att inriktas på växtförädlingens problem och bidrog till att lägga grunden till en vetenskapsbaserad växtförädling, vilket i sin tur kan ses som ett led i det pågående förvetenskapligandet av jordbrukssektorn. Till nationens tillgångar kunde emellertid också befolkningen räknas och även här hade staten ett intresse av den genetiska kunskapen för att hantera ett upplevt samhällsproblem. Det var ytterligare en anledning att utveckla den genetiska forskningen. Statens intressen gynnade uppenbarligen den genetiska forskningen och för genetikerna var detta intresse en framgångsrik väg att hävda sin vetenskaps betydelse.

Fokuseringen på forskningens tillämpningar var dock inte helt unik för den genetiska forskningen, utan kan snarare ses om en del av en utveckling som inletts redan kring sekelskiftet 1900 då naturvetenskapens betydelse för samhällsutvecklingen och industrialiseringen betonades allt mer – även om, vilket bör tilläggas, en så nära samverkan som uppkom genom ärftlighetsinstitutionens förläggning till växtförädlingsverksamheten på Svalöf var ganska speciell. Nyttosidealet var dock inte det enda. Parallellt fanns ett annat vetenskapligt ideal som utgick från ett mer förutsättningslöst kunskapsökande och en mer obunden och teoretisk forskningsverksamhet.

Försvaret av forskningens autonomi

I princip fanns det full frihet att välja forskningsproblem vid ärfthetsinstitutionen. Den institutionella miljön innebar emellertid att mycket forskning kom att inriktas mot växtförädlingsproblem. Inom ramen för de doktorsavhandlingar som skrevs under Nilsson-Ehles tid som professor utvecklades det dock också forskning driven av mer inomvetenskapliga frågeställningar, i första hand med anknytning till evolutionsbiologi och systematik. När Nilsson-Ehle avgick 1938 och professuren hade blivit permanent efterträddes han av sin tidigare elev, Arne Müntzing. Under Müntzings ledning skedde en omorientering av institutionens inriktning och ett delvis annorlunda ethos formades. Kort efter att Müntzing hade installerats som professor fattade han nämligen beslutet – under stort motstånd från Nilsson-Ehle men med stöd av övriga forskare vid institutionen – att bryta upp från Svalöf och flytta institutionen till Lund.

Skälen för detta beslut pekar på en förskjutning av vad som uppfattades som den genetiska forskningens huvudsakliga inriktning. De centrala problemen inom genetisk forskning ansågs vid det här laget sakna *direkt* anknytning till växtförädlingen. Istället framhöll Müntzing ämnets allmänbiologiska betydelse. Forskningsproblem skulle därför kunna väljas utan sidoblickar på växtförädlingen. Denna uppfattning fick stöd från universitetskanslern, Östen Undén, som betonade att forskaren borde ha frihet i valet av forskningsproblem utan att bindas av praktiskt betydelsefulla frågor. En tillämpad forskning hörde egentligen inte hemma vid universitetet och i längden gynades den vetenskapliga utvecklingen bäst genom frihet i valet av forskningsproblem, menade han. Genetiken borde därför inte begränsas av växtförädlingens problem, hur ekonomiskt betydelsefulla de än var.

Uppbrottet från Svalöf markerade en viktig förändring i genetikens ethos. Lite tillspetsat kan det formuleras så att forskningens primära uppgift inte längre var att inordnas under statens intresse av praktiska tillämpningar. Det innebar emellertid inte att forskningens kopplingar till olika samhällsfrågor helt upphörde, det var snarare fråga om en förskjutning av kunskapsintresset. Inomvetenskapliga problem kom i förgrunden men forskningens praktiska anknytning levde dock vidare i olika former. Institutionen behöll till exempel en filial i Svalöf och det förekom en hel del forskningssamarbete med inriktning mot växtförädlingen under flera decennier efter flytten till Lund. Müntzing verkar också ha varit väl medveten om den tillämpade forskningen värde och menade att det många gånger var svårt att dra någon gräns mellan den grundläggande forskningen och de praktiska tillämpningarna. Samverkan mellan "teori och praxis" var en tradition inom svensk genetisk forskning som det fanns all anledning att upprätthålla (Müntzing 1950).

Under efterkrigstiden kom arvshygienen att spela en mindre roll inom den genetiska disciplinen och frågorna kom att så småningom sortera under den nya disciplinen medicinsk genetik. De försvann dock inte helt från genetikernas dagordning. Jämfört med den tidiga rashygieniska uppfattningen skedde vissa förskjutningar (vilka hade inletts redan under 1930-talet): klass- och rasfördomar ifrågasattes, individens intresse kom successivt mer i fokus och den extrema biologiska determinismen mjukades upp. Flera genetiker och arvshygieniker i den yngre generationen hade redan under kriget uttryckligen tagit avstånd från den nazistiska rasläran. Men det fanns också en kontinuitet i den arvshygieniska diskussionen. Mentala egenskaper, psykiska sjukdomar och förståndshandikapp var ofta i fokus och befolkningsperspektivet dominerade alltjämt. Andelen "ärfeligt defekta" betraktades fortfarande som en samhällsekonomisk belastning

och förhoppningen var att genetisk kunskap skulle kunna bidra till att befolkningen på sikt skulle bli ”friskare och lyckligare” (Müntzing 1955). Överhuvudtaget fanns en upptagenhet vid befolkningens genetiska sammansättning. Ännu i början av 1960-talet kunde genetikern Åke Gustafsson hävda att ”ett folks genetiska struktur är dess innersta livsnerv. Ingenting är viktigare än arvet. Allt annat är i bokstavlig bemärkelse utanverk” apropå inrättandet av en ny professur i genetik vid Umeå universitet (Gustafsson 1963).

Förutom arvshygieniska problem var det emellertid många andra frågor som engagerade genetikerna och några av dem deltog flitigt i den offentliga debatten. Detta utgjorde också en del av deras vetenskapliga ethos – det genetiska perspektivet behövdes för att hantera olika samhällsfrågor. Det kunde till exempel gälla i diskussionerna om världens befolkningsutveckling och den internationella livsmedelförsörjningen, men också i debatten om svenska atomvapen där genetikerna diskuterade riskerna med den radioaktiva strålningens effekter på arvmassan. Det genetiska och evolutionsbiologiska perspektivet på samhällsutvecklingen var många gånger framträdande. Människan var en biologisk varelse och det samhälle som hon hade skapat var till sin natur biologiskt. Biologin krävde därför ”helt beskedligt att få göra sig hörd också i samhällsfrågor”, menade till exempel Åke Gustafsson (1955), som ägnade en hel del möda åt att försöka jämka samman sina demokratiska värderingar och uppfattningen om människors lika värde med olika evolutionsbiologiska teorier för att förklara i synnerhet de svaga individernas roll i samhället.

Genetikerna kom alltså under efterkrigstiden att professionaliseras som akademiker och i deras ethos låg en betoning på akademiskt självbestämmande och självreglering i linje med det vetenskapliga ideal som allmänt omfattades under denna tid (även om behovet av prioritering och styrning snart nog gjorde sig gällande i den forsknings-

politiska diskussionen). Forskningen bedrevs emellertid inte i något samhälleligt vakuum. I den uppbyggnad av välfärdsstaten som skedde efter krigsslutet hade forskningen sin givna roll och forskningens betydelse för samhällsutvecklingen framhölls ofta från politikernas sida. Forskningen sågs som ett medel att utveckla välfärden och skapa bättre levnadsförhållanden för medborgarna. Även om en politiker som Tage Erlander betonade värdet av en fri grundforskning så fanns också ett stort intresse för forskningens praktiska tillämpningar.⁶ Genetiken, med sin kombination av grundforskning och praktiska tillämpningar, passade därmed väldigt väl in de föreställningar som omgav forskningen under efterkrigstidens första decennier. Genetikerna själva delade uppfattningen om forskningens samhällsroll, och drog nytta av detta när de argumenterade för utökade forskningsresurser. Samtidigt betonade de att politiken inte fick styra forskningen, ofta med hänvisning till lysenkoismen i Sovjetunionen som utgjorde ett varnande exempel på vad en politisering av forskningen kunde medföra. Gränsen gentemot den politiska sfären måste bevakas – men genetikerna befann sig gärna i dess närhet för att kunna påverka forskningens villkor.

Forskningens värden

Utvecklingen av genetiken och andra delar av den biovetenskapliga forskningen under de följande decennierna innebar att det vetenskapliga landskapet i grunden förändrades. Genetisk forskning återfinns numera inom en rad olika forskningsområden och miljöer – från praktiskt inriktad bioteknik till ekologisk grundforskning – och värderingar och normer varierar beroende på forskningsinriktning. Det är därför svårt att tala om ett specifikt ethos som omfattar all genetisk forskning. En kontinuitet som emellertid framträder i det historiska

perspektivet är genetikens anspråk att förstå och förklara biologiskt liv, men också dess kopplingar till olika slags nytta. Genetikens värdeskapande roll tar sig därför många uttryck, från beskrivningen av människan och naturen i genetiska termer till genetikens tillämpningar, framförallt inom genteknikområdet. Här kan till exempel nämnas genteknikens betydelse för att genererar ekonomiska värden inom läkemedelsindustrin och framställningen av genmodifierade organismen med dess socioekonomiska implikationer inom jordbrukssektorn. Bakom denna utveckling ligger en betoning av arvets grundläggande betydelse och strävan att finna en livets inre princip. I förlängningen har det också ständigt funnits förhoppningar att kunna påverka och styra detta arv. Ska något drag i genetikens ethos framhållas så är det en aldrig sviktande tilltro till forskningens möjligheter att kontrollera och styra naturen, inklusive mänskliga egenskaper.

Om vi håller oss till den del av genetikerna som rör människan så omgavs till exempel HUGO-projektets kartläggning av den mänskliga arvsmassan av föreställningen att forskarna nu skulle kunna läsa "livets bok", och att denna kunskap i framtiden skulle kunna användas för att bota och lindra allehanda sjukdomar. Utvecklingen under de senaste åren har också kantats av nyheter att forskarna nu har funnit genen/generna för olika egenskaper och sjukdomar. Och har man ännu inte lyckats identifiera det genetiska underlaget så är man på god väg. Optimismen om genetikens möjligheter att förklara komplexa beteenden och sjukdomar har varit – och är – en ständig följeslagare i denna utveckling, trots att erfarenheten har visat hur svårt detta är (Bengtsson, 2003).

Den andra sidan av denna forskning utgörs av gentekniken och de allt större möjligheterna som tekniken ger att ingripa i såväl sjukdomsförlopp som den mänskliga reproduktionen. Det har väckt en

rad etiska frågeställningar som rör människovärde och integritet och åtföljts av olika värde- och intressekonflikter. Vetenskapssamhället ligger här ofta steget före den politiska regleringen genom att kunskaps- och teknikutvecklingen avgör vilka frågor som kommer upp på dagordningen. I lagstiftningsprocessen väger sedan forskningsintressena tungt, motiverade utifrån såväl löften om vad forskningen kan betyda för människors hälsa som vikten av att svensk forskning ska kunna befinna sig vid den så kallade forskningsfronten (Tydén 2006, Hedlund 2007). Forskningen får härigenom en både pådrivande och värdeskapande roll i förståelsen av mänskligt liv och vilka tekniska ingrepp som kan rättfärdigas.

Det är emellertid inte bara genetikens landskap som har förändrats, omfattande förändringar har också skett både i forskningens villkor och i de föreställningar och förväntningar som omger forskningen. Forskningen har en central roll i samhället och vetenskaplig kunskap ses som avgörande för utvecklingen inom allt fler områden. Det har inneburit att forskningspolitiken har blivit ett allt viktigare politikområde. Forskningens många uppdrag – från kraven på vetenskaplig excellens till nyttiggörande genom innovationer och som underlag för politiska beslut – innebär att den utsätts för en rad konkurrerande intressen och värderingar. Med detta förändras också vetenskapens ethos, både på ett övergripande plan och inom olika delar av kunskapsproduktionen.

En trend i dessa förändringar är en större uppmärksamhet på forskningens värden och ansvarstagande. Det gäller såväl forskningsprocessen som forskningens betydelse i olika sammanhang. Vad gäller forskningsprocessen har det under senare decennier allt mer diskuterats vikten av god sed i forskningen. Bakgrunden är ett antal uppmärksammade fall av fusk och oredlighet under 1980- och 1990-talen som satte forskarsamhällets förmåga till självreglering under

debatt och därmed tillförlitligheten i kunskapsanspråken. Forskningens etik och forskningsetisk reglering har därför blivit centrala frågor (Benner 2008, kap. 7).

Diskussionen om forskningens ansvar har emellertid inte bara handlat om forskarsamhällets interna normer och hur dessa upprätthålls, utan även om forskningens ansvar i förhållande till det övriga samhället. Vid sidan om vetenskaplig kvalitet utgör forskningens nyttiggörande ett övergripande mål i dagens forskningspolitik. En aspekt av detta är ett allt större fokus på entreprenörskap och innovationer med målsättningen att stärka den ekonomiska tillväxten. Detta tar sig många uttryck, från kraven att stärka den så kallade kunskapstriangeln (undervisning, forskning och innovation) till genomslaget för begreppet Triple Helix (samverkan mellan stat, akademi och industri). Hur gångbart innovationsbegreppet har blivit kan också avläsas i att tredje uppgiften – universitetets samverkan med det omgivande samhället – till allt större del verkar kunna inordnas under detta begrepp.

Kopplingar mellan akademisk forskning och industriella tillämpningar är förvisso inte ny, de har förekommit tidigare (den här diskuterade växtförädlingen är ett exempel). Vad som är nytt är omfattning och det sätt som det i dag sker på. Banden mellan den akademiska forskningen och industrin knyts allt närmare och ekonomiska intressen blir en allt viktigare del av forskningen. Att ta patent på forskningsresultaten och bilda bolag ingår numera i många forskares verksamhet. I den forskningspolitiska diskussionen är det uppenbarligen många som ser positivt på denna utveckling; det har till och med hävdats att det är etiskt påbjudet att stärka samverkan mellan akademi och industri och att kommersialisera forskningsresultaten (jfr. Benner 2008, s. 33). Kritiska röster i debatten har emellertid ifrågasatt denna nära sammankoppling mellan offentligt finansierad

forskning och kommersialisering och uttryckt oro över hur privata vinstintressen påverkar forskningens inriktning och drivkrafter. Att på detta vis sitta på två stolar sätter några av akademins centrala normer på spel, menar kritikerna, till exempel strävan efter öppenhet, opartiskhet och forskningsresultatens tillgänglighet för hela forskarsamhället. I längden finns risk att vetenskapens trovärdighet undermineras.⁷

Som en reaktion på den starka betoningen av forskningens ekonomiska värden, men också på föreställningen om en från samhället i övrigt avskild forskning, finns ett annat perspektiv i den forskningspolitiska diskussionen där man istället poängterar forskningens sociala värde och ansvarstagande. Utgångspunkten är den vetenskapliga kunskapens centrala roll i samhället och den mångfald av komplexa problem och utmaningar som samhället står inför. Det medför att det måste föras en diskussion kring vilka forskningsområden som bearbetas och vilka värden och intressen som forskningen utgår ifrån. Det är, enligt detta perspektiv, ett ansvar som forskarsamhället och det övriga samhället delar och man måste därför gemensamt reflektera över motiv, värderingar och forskningens förutsebara konsekvenser (se exempelvis Mitcham 2003, Sarewitz 2006). Det innebär till exempel att inför val av forskningsuppgifter analysera sociala och etiska konsekvenser av forskningen, vilka intressen som gynnas och vilka grupper i samhället som kan förväntas bli vinnare respektive förlorare.

Forskningen ses alltså i detta sammanhang inte som enbart neutralt faktasamlade, den är också en samhällelig resurs och har en värdeskapande funktion. I valet mellan olika forskningsinriktningar bör forskarsamhället därför ställa frågorna "för vem?" och "för vad?". Vägledande bör, enligt detta synsätt, vara att den offentligt finansierade forskning ska främja allmänintresset och det gemensamma

bästa snarare än något särintresse. Även detta perspektiv rymmer dock frågor som måste hanteras. En sådan handlar om hur man avgränsar forskningsområden så att inte bredd, mångfald och kritiska perspektiv på förhand utesluts och så att forskningens integritet skyddas. För kritikerna lurar här en risk för forskningens politisering. En annan fråga som diskuterats ingående är hur man ska finna former för dialogen med medborgarna och vad en sådan diskussion bör innebära (se exempelvis Jasanoff 2003).

En konsekvens av att forskningen på detta vis placeras i en större samhällelig kontext är att det sker en inskränkning av forskningens självreglering i meningen att forskarna själva ska ha fullständig frihet i val av forskningsuppgifter. Det innebär att idealet om den självreglerande forskningen utmanas. Men, om vi går från ideal till historisk erfarenhet finns det fog att hävda att en villkorslös autonomi sällan har förekommit, särskilt inte om man betraktar forskningssystemet i dess helhet. Den ska också vägas mot forskningens offentliga finansiering. Därmed inte sagt att det inte ska finnas forskning som bedrivs utifrån mer förutsättningslösa utgångspunkter. Tvärtom, det finns ett gemensamt intresse i samhället att det bedrivs forskning utan bestämda målsättningar, att det finns ett kunskapssökande som kan utmana rådande uppfattningar och invanda föreställningar och utgöra en kritisk röst i debatten. Denna forskning bedrivs bäst med en hög grad av autonomi. Men att den "av sig själv" skulle kunna tillgodose alla de legitima förväntningarna på vetenskaplig kunskap i samhället har starkt ifrågasatts. Utmaningen, nu som så ofta i debatten kring forskningens villkor, är att finna balansen mellan autonomi och styrning.

Om genetikens ethos är svårfångat kan detsamma sägas om dagens vetenskapliga ethos i mer generell mening. De många förväntningar, krav och villkor som omger forskningen innebär att det finns en rad

olika uppfattningar om forskningens centrala mål och värden. Vissa aspekter framträder dock tydligare än andra i dagens situation. En sådan är marknadstänkandet. Med exempel från genetiken skulle det något schematiskt kunna uttryckas så att om forskningen under Nilsson-Ehles tid bedrevs med nationella förtecken och under Müntzings tid i välfärdsstatens namn, så är det numera marknadens villkor som i allt större utsträckning gör sig gällande. Det påverkar forskningen på flera olika nivåer. En är den ovan diskuterade inriktning på ekonomiska intressen. Marknadstänkandet, med främjandet av ekonomisk tillväxt som ledstjärna, har blivit ett allt viktigare inslag i forskningen och den vetenskapliga kunskapen har alltmer kommit att betraktas som en handelsvara (jfr. Pestre 2005, Jacob 2009). En annan aspekt av marknadstänkandet är att ett marknadsliknande beteende har etablerats inom den akademiska världen. Konkurrens och marknadsföring har blivit en del av universitetens vardag och utvärderingar, citeringsanalyser, rankinglistor och patent har blivit återkommande inslag för att mäta verksamhetens framgångar, och därmed också instrument för att fördela resurser. Det handlar om att kunna hävda sig på kunskapsmarknaden, en marknad som har blivit allt mer globaliserad. Alltför sällan diskuteras emellertid förutsättningar och konsekvenser av detta sätt att mäta och utvärdera kunskapsproduktionen, eller hur icke mätbara värden i den akademiska världen ska kunna göra sig gällande under dessa villkor (se dock Hasselberg 2009, kap. 6).

Frågan om vilka grundläggande normer och värderingar som bör få inflytande inom forskningen ter sig alltmer aktuell, inte minst mot bakgrund av att forskningens nyttiggörande så ofta framhålls. I denna situation är det viktigt att tydliggöra de intresse- och värdekonflikter som finns inom forskningen och hur olika värden ska vägas mot varandra. Om vissa värden får alltför stort genomslag riskerar andra

att hamna i skymundan eller inte alls uppmärksammas. Alla värden är kanske inte heller förenliga. Kommersiella intressen står exempelvis i ett spänningsfyllt förhållande till föreställningen om den vetenskapliga kunskapen som en allmän och gemensam resurs i samhället. Vilka värden och normer som ska vägleda kunskapsproduktionen är inte givet och kräver noggranna övervägande. De utgör en väsentlig aspekt av vetenskapens ethos. Hur detta ethos utformas och efterlevs handlar till syvende och sist om förtroendet för forskningen.

Tack

Mats Benner och Victoria Höög tackas för konstruktiva synpunkter på tidigare versioner av artikeln.

-
- ¹ Begreppet introducerades emellertid av Merton i en uppsats från 1938 som också handlade om vetenskapen sociala konsekvenser och forskarnas ansvar (Merton, 1938). I denna artikel gjordes kopplingar till den debatt om forskningens samhällsroll som fördes av en grupp radikala brittiska forskare under 1930-talet. Merton hade uppenbarligen tagit intryck av denna diskussion även om hans slutsatser var annorlunda jämfört med de brittiska forskarnas. När ethosbegreppet slog igenom under efterkrigstiden blev det emellertid helt dekontextualiserat. Frågan om vetenskapens samhällsroll föll bort, vilket Merton själv delvis bidrog till genom att hans intresse allt mer riktades mot vetenskapens interna strukturer (Mendelsohn 1989, Turner 2007).
 - ² Redogörelsen av genetikens utveckling bygger på min avhandling, se Tunlid (2004). Jag hänvisar till avhandlingen för utförligare referenser.
 - ³ Utsädesföreningen var ursprungligen en privat förening. Staten fick dock tidigt majoritet i styrelsen och föreningen mottog stora statsanslag.

- ⁴ I samband med att Nilsson-Ehles personliga professur skulle ombildas till en ordinarie (1936) framhöll statsutskottet att landets självförsörjningsgrad beträffande brödsäd i stor utsträckning måste tillskrivas Nilsson-Ehles verksamhet som ärftlighetsforskare, och att kostnaderna för att inrätta en ordinarie professur vägde lätt i jämförelse med de belopp som Nilsson-Ehle tillfört landet.
- ⁵ Steriliseringslagstiftningen antogs i full politisk enighet 1934 respektive 1941. Steriliseringsfrågan hade dock inte enbart en rashygienisk grund. För en ingående analys om steriliseringspolitiken och dess praktik se Tydén (2002).
- ⁶ Se till exempel bidragen till den så kallade Rigolettokonferensen 1955 i *Tekniken och morgondagens sambälle* (1956).
- ⁶ En av dem som kritiserat denna utveckling från ett amerikanskt perspektiv är Sheldon Krimsky (2003), som särskilt har uppmärksammat effekterna på den biomedicinska forskningen. En kritisk analys av innovationssystemstänkandet ur ett svenskt perspektiv görs av Sven Widmalm (2008).

- Bengtsson, B. O. (2003). "Genoptimisterna har tappat minnet", *Dagens Forskning* 2003-06-23.
- Benner, M. (2008). *Kunskapsnation i kris? Politik, pengar och makt i svensk forskning*. Nora: Nya Doxa.
- Douglas, H. (2009). *Science, Policy, and the Value-Free Ideal*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Gustafsson, Å. (1955). "Likhhet och olikhet", *Stockholms-Tidningen* 1955-01-19.
- Gustafsson, Å. (1963). "Svenska arvsanlag", *Stockholms-Tidningen* 1963-11-19.
- Hasselberg, Y. (2009). *Vem vill leva i kunskapssambället? Essäer om universitet och sambälle*. Hedemora/Möklinta: Gidlunds förlag.
- Hedlund, M. (2007). *Demokratiska genvägar: expertinflytande i den svenska lagstiftningsprocessen om medicinsk genteknik*. Lund: Department of Political Science, Lund University.
- Howard, D. (2009). "Better Red than Dead – Putting an End to the Social Irrelevance of Postwar Philosophy of Science", *Science & Education*, 18, 199–220.
- Jacob, M. (2009). "On commodification and the governance of academic research", *Minerva*, 47, 391–405.

- Jasanoff, S. (2003). "Technologies of humility. Citizen participation in governing science", *Minerva*, 41, 223–244.
- Krimsky, S. (2003). *Science in the Private Interest: Has the Lure of Profits Corrupted Biomedical Research?* Oxford: Rowman & Littlefield.
- Mendelsohn, E. (1989). "Robert K. Merton: The Celebration and Defense of Science", *Science in Context*, 3, 269–289.
- Merton, R. (1938). "Science and the Social Order", *Philosophy of Science*, 5, 321–337.
- Merton, R. ([1942] 1973). "The Normative Structure of Science" omtryckt i Robert K. Merton, *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mitcham, C. (2003). "Co-responsibility for Research Integrity", *Science and Engineering Ethics*, 9, 273–290.
- Müntzing, A. (1955). "Utvecklingslinjer hos ärftlighetsforskningen", *Sydsvenska Dagbladet*, 1955-05-10.
- Nilsson-Ehle, H. (1919). "Behovet av ett svenskt rasbiologiskt institut", *Svenska Dagbladet*, 1919-04-01.
- Pestre, D. (2003). "Regimes of knowledge production in society: Towards a more political and social reading". *Minerva*, 41, 245–261.
- Pestre, D. (2005). "The technosciences between Markets, Social Worries and the Political: How to Imagine a Better Future?" i Helga Nowotny et al., red., *The public nature of science under assault: Politics, markets, science and the law*, Berlin: Springer.
- Sarewitz, D. (2006). "Public Science and Social Responsibilities", *Development*, 49: 4, 68–72.
- Tekniken och morgondagens sambälle* (1956). Stockholm: Tiden.
- Turner, S. (2007). "Merton's 'Norms' in Political and Intellectual Context", *Journal of Classical Sociology*, 7, 161–178.
- Tunlid, A. (2004). *Ärftlighetsforskningens gränser. Individer och institutioner i svensk genetik*. Lund: Avdelningen för idé- och lärdomshistoria, Lunds universitet.
- Tydén, M. (2002). *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Tydén, M. (2006). "Staten och våra gener" i Torbjörn Lundqvist (red.), *Den kreativa staten. Framtidspolitiska tendenser*. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- Widmalm, S. (2008). "Innovationssamhället" i Mats Benner & Sverker Sörlin (red.), *Forska lagom och vara världsbäst. Sverige inför forskningens globala strukturomvändningar*. Stockholm: SNS förlag.

Efterkrigstidens analytiska vetenskapsteori:

Epistemologi, politik och etik från
Karl Popper till Thomas Kuhn

Victoria Höög

I en omdiskuterad artikel från 2004 hävdar Jerry Fodor att numera läser ingen filosofi utanför fackkretsarna, särskilt inte anglosaxisk filosofi. Däremot är den kontinentala filosofin i en bättre situation. Foucault, Habermas, Husserl, Kierkegaard och Sartre finns på bokhandelns hyllor, men inte Fodors egna böcker. Efter att ha läst en bok om Saul Kripkes filosofi säger sig Fodor förstå sakernas tillstånd. Efterkrigsfilosofin har i alltför hög grad utmärkts av formalistisk begreppsanalys, som paketerat om verkligheten i abstrakta teoretiska propositioner, vilket representerat en idealiserad bild av naturvetenskapernas praxis.¹

Att efterkrigstidens analytiska filosofi kännetecknats av en högt driven teknisk formalism – ofta uttryckt i logikens språk, och samtidigt hävdad empirins primat, vilket gynnat den s.k. kontinentala filosofin, är i stort sett en etablerad och sällan ifrågasatt historieskrivning.² I denna artikel vill jag försöka teckna konturerna av en kompletterande historieskrivning, nämligen hur den analytiska vetenskapsteorin delegitimerats inifrån disciplinen själv. En väsentlig drivkraft var ett vetenskapsetiskt normativt ideal; en god teori skulle spegla praxis

vilket skapade utrymme för teorier av historisk och sociologisk karaktär. Internationellt inleddes utvecklingen med Karl Poppers kritiska rationalism och ett ifrågasättande av neopositivismen och följdes upp av en ny generation av historiskt orienterade vetenskapsteoretiker som Michael Polanyi, Stephen Toulmin och Thomas Kuhn. Idag representerar filosofer som bl.a. Nancy Cartwright och Michael Friedman ett förhållningssätt som betonar historiens relevans för den filosofiska problematiken. Dessa nya strömningar inom den analytiska filosofin fick *inte* fotfäste i Sverige, vilket bättre än den vedertagna karaktäristiken kan förklara klyftan mellan analytisk och kontinental filosofi.

Ofta betonas kontinuiteten mellan neopositivisternas och Karl Poppers hypotetiskt-deduktiva filosofi, inte minst i Frankfurterskolans historieskrivning som blivit den gällande i de skandinaviska länderna (Adorno, 1976). Kritiken av Poppers filosofi har fokuserat på den ensidiga betoningen av epistemologi, att analysen presenterades i form av logisk semantik och som distanserad från angelägna samhällsliga sammanhang. Förbudet mot att blanda samman logiska problem med historia, sociologi eller psykologi upprätthölls av popperianerna. Av dem uttolkades det som ett sunt förbud mot att blanda in irrationella faktorer i den rationella vetenskapen, av den andra generationen vetenskapsfilosofer tolkades det som en alltmer verklighetsfrämmande teoretisk verksamhet som också demonstrerades genom valet av särpräglade exempel.

I en generell karaktäristik av den analytiska filosofiska traditionen är omdömet rättvist; den svenska analytiska filosofin utmärks av en svaghet för formella logiska och semantiska ansatser, särskilt i efterkrigstidens anglosaxiska variant.³ Svårigheten att entydigt definiera vad analytisk filosofi omfattar, hindrar inte att ett analytiskt filosofiskt arbete ganska lätt kan urskiljas som sådant. Emellertid, i

denna artikel vill jag lyfta fram brottytorna i traditionen och börja med Karl Popper. Han inledde sin karriär med ett radikalt ifrågasättande av de logiska positivisternas sökande efter en absolut säker epistemologisk grund för vetenskapen. Kombinationen av formell logik och empirism var enligt Popper förklädd psykologism. Någon vetenskapernas logik existerade inte. Vad som fanns var intersubjektiva konventioner som när de fungerade som bäst tillät att resultaten accepterades som tillförlitliga, tills de ifrågasattes på nytt (Gattei, 2008; Hacothen, 2000; Popper, 1959). En andra revolt mot empirismen ägde rum under 1960-talet. Norman R. Hanson, Imre Lakatos, Michel Polanyi, Stephen Toulmin, Paul Feyerabend och Thomas Kuhn hävdade än mer forskningens teoristyrighet och beroende av det omgivande samhällets politiska, sociala och etiska värderingar. (Feyerabend 1978; Hanson, 1958; Kuhn, 1962; Lakatos & Musgrave, 1970; Polanyi, 1964; Toulmin, 1972). I efterhand kan vi se hur den nya unga 1950-talsgeneration av analytiska vetenskapsteoretiker genom att betona teori och historiska förklaringar dukade upp bordet för 1968-generationen – som tog för sig med frisk aptit.

Jag inleder med att presentera Karl Popper filosofi, med särskild betoning på sambandet mellan epistemologi, politik och etik. Därefter går jag vidare till att redogöra för den andra generationen av analytiska vetenskapsteoretikers kritik och betonar hur revolten kommer inifrån. Både den första generationen (popperianerna) och den andra generationen (Polanyi, Toulmin, Feyerabend och Kuhn) var överens om att samhället hade behov av vetenskapsteori, inte minst för att förstå hur vetenskaplig dynamik genereras.

Den avgörande skiljelinjen gick i synen på vetenskapens autonomi. Den långa och traditionella linjen representerades av neopositivisterna, Karl Popper, Imre Lakatos och Thomas Kuhn, som med emfas hävdade att forskningen bör stå fri från externa auktoriteter.⁴

Forskningens långsiktiga kvalitet och därigenom samhällets behov gagnades bäst om forskarsamhället själv beslutade vilken forskning som skulle bedrivas. Emellertid, ytterligare en position var knuten till autonomin, nämligen att teoriexterna faktorer som historia, politik och psykologi saknade relevans för den vetenskapsteoretiska forskningen. Thomas Kuhn paradigmatteori innebar slutet för denna epok, åtminstone för filosofiskt orienterade vetenskapshistoriker.

Undermineringen av det ”teoriinterna” perspektivet – ofta kallad internalism – inleddes redan i slutet av 1950-talet, i en ohelig allians mellan vetenskapsteoretiker, vetenskapshistoriker och sociologer. Om de ifrågasatte med epistemologiska argument så betonade den radikala 1968-generationen att vetenskapen också hade ideologiska dimensioner – och därmed var öppen för samhällsintressenas aktiva inflytande.⁵ Vetenskapen skulle därför stå autonom från staten för att kunna ha en samhällskritisk funktion.⁶ Avslutningsvis diskuterar jag dagens situation inom den analytiska filosofins och dess förhållande till de andra humanistiska ämnena. Ett scenario står särskilt i centrum: vilka konsekvenser skilsmässan mellan filosofi och övrig humaniora har för den senmoderna universitetskulturen. Den har snabbt ömsat skinn från en autonom sannings- och tillitskultur till en neoliberal politiserad managementkultur, rättfram uttryckt i de två nya honörsbegreppen innovation och entreprenörskap.

Karl Poppers kritiska rationalism: En uppgörelse med neopositivisternas vetenskapliga fundament

De logiska positivisterna syftade till att återge vetenskapen ett absolut fundament efter de kriser som de nya revolutionerande upptäck-

terna i fysiken och matematiken orsakat. Einsteins relativitetsteori visade att varken den euklidiska geometrin eller Newtons tre lagar gällde universellt. Den generella lösningen blev att betrakta såväl Newtons som Einsteins teorier som nödvändiga ramverk – om än konstruerade av oss själva – för att överhuvudtaget kunna utföra några empiriska studier (Friedman, 2002). Positivisternas egen vetenskapsteori vidareutvecklade idén om ramverk genom att stilisera upplevelsen av verkligheten till protokollsats (sinnesdata) som sedan återgavs formaliserat med logisk semantik.⁷

Karl Poppers *Logik der Forschung* publicerades 1934. Det betydelsefulla genomslaget skedde tjugofem år senare med den engelska översättningen *The Logic of Scientific Discovery* 1959.⁸ Först under senare år har forskning modifierat den gängse bilden av Popper som i grunden en positivist.⁹ För det första, Poppers vetenskapsteori var en explicit uppgörelse med positivisterna ihärdiga försök att finna en yttersta grund (foundation) för vetenskapen. Rudolf Carnaps förslag att de s.k. protokollsatserna ytterst kunde grundas i erfarenheten avvisades av Popper som en form av psykologi förklädd till fysikalism och kunde inte godtas (Hacohen, 2000, s. 229f). I *Logik der Forschung* hävdade Popper att den vetenskapliga praktiken inte krävde en yttersta grund utan vilade på sin praktik. Ett vetenskapligt experiment hade ingen naturlig slutpunkt, utan vilade på konventioner – som senare kunde falsifieras.¹⁰ Dogmatism, regress och olika subjektiva övertygelser spelade en betydelsefull roll inom vetenskapen, de kunde inte elimineras, men determinerade inte resultaten. Subjektiva faktorer avgjorde exempelvis när en hypotes skulle anses färdigttestad.

Vetenskapen utvecklades genom att eliminera fel, inte genom att upptäcka oförytterliga sanningar. Den enda garantin för framsteg var intersubjektivitet, en ständig pågående diskussion mellan forskarna. Resultaten prövades inte mot en yttersta grund, utan accepterades

om de följde respektive vetenskaps metodiska regler. Popper flyttade fokus från observationers problematik och översättning till teoretiska propositioner (som dominerat hos neopositivisterna) till hypotesernas och teoriernas preliminära karaktär, tillfälligt säkrade genom intersubjektiva rationella processer som byggde på konventioner. Nedanstående citat från *The Logic of Scientific Discovery (Logik der Forschung)* avslutar det tunga kapitel V, om problemen med empirins teoretiska ställning.¹¹

The empirical basis of objective science has thus nothing 'absolute' about it. Science does not rest upon a solid bedrock. The bold structure of its theories rises, as it were, above a swamp. It is like a building erected on piles. The piles are driven down from above into the swamp, but not down to any natural or 'given' base; and if we stop driving the piles deeper, it is not because we have reached a firm ground. We simply stop, when we are satisfied that the piles are firm enough to carry the structure, as least for the time being. (Popper, 1959 s. III)

Förhållnings sättet, att vetenskapen inte vilar på en slutlig grundval, betecknar kärnan i den Popperska kritiska rationalismen. Konventioner avgör när vi upphör att ifrågasätta – för denna gång – och därmed glider konventionernas innehåll in ”bakvägen” i granskningen av den vetenskapliga processen.¹² Annorlunda uttryckt, om de vetenskapliga metodreglerna var intersubjektiva överenskommelser väcks också frågan vad denna intersubjektivitet består av. För Popper var det att förlita sig på förnuftigt tänkande.

Rationalism har ofta definierats som förnuftstro, att förnuftet är kunskapens och särskilt vetenskapens säkra grundval. Men om Karl

Poppers avvisade att vetenskapen hade ett yttersta fundament, och istället vilade på intersubjektiva temporära överenskommelser, hur förhåller sig den kritiska rationalismen till föregångaren, den logiska positivismen? Karl Popper avsåg att förändra positivisternas rationalism från fundament till *attityd*, som likväl har såväl tydliga epistemologiska som etiska dimensioner. I hans filosofiska författarskap, från *Logik der Forschung* 1934, *Conjectures and Refutations* 1963 till *The Myth of the Framework* 1994 betonas att rationaliteten är en attityd vilken både har en individuell och social sida. Popper betonar att den kritiska rationalismen tolkad som en attityd innehåller mer än epistemiska värden; den rationella attityden kan inte ersättas av en teori om rationalitet. En teori kan vara sann eller falsk; den följer en procedur som kan leda till upptäckter och nya resultat. Men rationalitet som attityd är ett etiskt värde, som liksom frihet från dogmatism ytterst vilar på ett metafysiskt antagande.¹³

Frihet från dogmatism som ett politiskt och etiskt värde är nödvändigt inte bara inom vetenskapen utan i hela samhället; det är en röd tråd i Karl Poppers filosofiska verk. I hans politiska filosofi innebär antidogmatismen ett avvisande av auktoriteter. Dessa etiska värden, beredvilligheten att resonera, ge och lyssna på kritik är en omistlig del av spelreglerna för mänskligt samarbete och samhällsliv. Därmed blir den subjektiva hållningen också en del av en kritisk offentlighet som bidrar till att upprätthålla samhället.

Frågorna hur vi kan veta vad som är sant och vad vi ska tro ska inte besvaras med hänvisning till en överlägsen auktoritet, det må vara Bibeln, ledaren, det vetenskapliga experimentet, eller det vetenskapliga förnuftet. Istället måste frågorna omformuleras till frågor om procedurer eller metoder. Enligt Popper måste vi fråga oss hur våra politiska institutioner ska utformas så att vi skyddas mot dåliga politiker eller åtminstone så att skadorna de kan åsamka samhället

begränsas. Överfört till vetenskapens värld blir den vetenskapliga proceduren säkringen mot oförnuftig auktoritetstro. Proceduren kan upprepas av andra forskare, den kan ifrågasättas, och dess resultat är ständigt preliminära eftersom vetenskapen kännetecknas av oavbruten förändring.

Just att som forskare ha en permanent öppen attityd för kritik och ifrågasättande är kärnan i vad Popper hävdar är en kritisk rationalism. Rationaliteten är lokaliserad i den ständiga öppenheten för kritik. Ingen institution är undandragen den kritiska granskningen, ingen makthavare vare sig politiker eller forskare. Enligt Popper kan inte den rationella attityden förankras i något slutligt argument. Ytterst vilar den kritiska rationalismen på en "irrational faith in reason" en konsekvens av ett moraliskt beslut.¹⁴

My rationalism is not dogmatic. I fully admit that I cannot rationally prove it. I frankly confess that I choose rationalism because I hate violence, and I do not deceive myself into believing that this hatred has any rational grounds. Or, to put it another way, my rationalism is not self-contained, but rests on an irrational faith in the attitude of reasonableness: I do not see that we can go beyond this. One could say, perhaps, that my irrational faith in equal and reciprocal rights to convince others and be convinced by them is faith in human reason; or simply that I believe in man. (Popper, s. 480, 1963)

Tydligare kan det knappast sägas, att det rationella tänkandet är grundat i ett ställningstagande som inte rättfärdigas epistemologiskt, utan etiskt.

För att sammanfatta, lyssnar vi på Popper, liksom tidigare de logiska positivisterna, har de samma grundsyn; att vetenskapen är ett mäktigt bidrag till det kritiska rationella samhällsprojektet som ytterst ska bidra till en bättre värld, fri från dogmatism och förtryck. Vetenskapen

skapens standard av rationellt sanningsökande motiverar dess autonomi från det övriga samhället, ett särskilt vetenskapligt ethos.

Den andra revolten mot neopositivismen: historien vs. formalismen

Också denna gång är det filosoferna själva som river huset. Revolten, eller snarare tilltagande förändringar, började under 1950-talet (Gattei, 2008; Toulmin, 1977).¹⁵ Om neopositivisterna syftade till att upprätta ett nytt logiskt grundat sanningsepisteme som bevisade tingens existens, visade Karl Popper att sanningen krävde ett antagande av en metafysisk realism, så kommer den nya generationen av vetenskapsfilosofier att vända sig mot formalismen och istället betona vetenskapens avhängighet av historia, sociologi och psykologi. Meningsfullheten i att fixera sanningsvärdet för enstaka observationer eller hypoteser ifrågasattes och problematiserades. Syftet var att värna om vetenskapens relevans – som enligt den nya generationen inte enbart kunde vila på att formella slutsatser genererade från ett renodlat internalistiskt perspektiv (Putnam, 1997).¹⁶ Formell logik i all ära men fler och fler olösta frågor hopade sig som exempelvis hur vetenskaplig förändring sker.¹⁷ Fokus förskjöts från granskningen av den logiska teoristrukturen till vetenskaplig dynamik och det historiska perspektivet blev oundgängligt. Insikten att all vetenskaplig forskning sker inom ett begreppsligt ramverk vars dynamik är knuten till en samhällelig kontext delades av den nya generationen. N. R. Hanson talade om "patterns of discovery", Stephen Toulmin talade om "models and ideals, explanatory paradigms", Michael Polanyi om "conceptual frameworks", Paul Feyerabend om "ways at looking at the world" och Kuhn valde till sist termen "paradigm" för att fånga

vad som skapar vetenskaplig dynamik.¹⁸ Den tidigare allvarliga anklagelsen för "the genetic fallacy", d.v.s att blanda samman olika förklaringsnivåer förlorade sin kraft.¹⁹

Hur förhöll sig 1950-talets generation av "vetenskapsfilosofhistoriker" till den föregående generationens syn på vetenskapens ethos som en fråga om internt rationellt kunskapssökande som bäst utfördes av autonoma vetenskapsinstitutioner?²⁰ Inledningsvis är frågan om ethos oproblematiserad, det tog tid innan frågan kom upp på bordet. Jag skulle vilja hävda att diskussionen tar fart när den nya generationen såg konsekvenserna av sitt vidgade förklaringsbegrepp, d.v.s. att historiska, sociala och psykologiska faktorer behövde inkluderas i vetenskapshistorien för att förstå dynamisk teoriförändring. Frågan om sanning är inledningsvis oproblematiserad, skiftet i fokus från intern teoristruktur till dynamisk teoriförändring betraktades som ett led i detta sanningssökande.

Problemet uppstod när det etablerade ethosbegreppets trovärdighet blev hotad. Om vetenskapssamhällets interna normer också rymde politiska, sociala och kulturella faktorer av samma slag som i det vanliga samhället, på vilka grunder kunde då autonomi försvaras? Om de vetenskapliga interna normerna sammanföll med det övriga samhället, t.o.m. kanske var avgörande för vetenskaplig dynamik, ja då återstod inte mycket av ett särskilt vetenskapligt ethos. Poppers position var att hävda att det normativa kantianska idealet – strävan efter sanning och rationalitet – var realistiskt och särskilt utmärkte det vetenskapliga arbetet. Men någon särskild grund till denna tilltro till rationalitetens existens inom vetenskapen fanns inte.

Om nu vetenskapshistorien visade att andra faktorer var verk samma, ja som Kuhn hävdade att dogmatism, inte kreativt nyskapande kännetecknade en etablerad vetenskap, var fanns rationaliteten? En ny frontlinje uppkom som strukturerades kring frågan om veten-

skapen som rationellt och universellt sann. Både popperianer och den nya generationen är tveklöst förespråkare för sanningen i en kantiansk variant: som en regulativ idé. Men vetenskapsteori som enbart fokuserade på teoretiska förändringar som a priori styrda av sanningssökande blev orealistisk och inte trovärdig.

Kuhn mot Popper: Symposiet I London 1965

Vid det internationella symposiet vid Bedford College, London 11–17 juli 1965 gavs Thomas Kuhn för första gången tillfälle att debattera sin position med Karl Popper och den postpositivistiska generationen av vetenskapsfilosofer. Imre Lakatos var sekreterare och ansvarade tillsammans med John Watkins för symposiets praktiska genomförande (Lakatos & Musgrave, 1970).²¹ Karl Popper, Thomas Kuhn, Paul Feyerabend, och Stephen Toulmin var huvudtalare. Poppers falsifikationism och Kuhns paradigmteori stod i centrum.²² Vid symposiet blev sambandet mellan epistemologi och etik tydligt. I sitt framförande fokuserade Kuhn på de teoretiska skillnaderna mellan sig själv och Popper. Han betonade att forskaren alltid tillhör en tradition, redan det en avgörande skillnad mot Popper där notorisk otrohet var en dygd. Kuhn hävdar, mot Popper, att forskaren enbart gör filosofiska överväganden när de ska välja mellan oförenliga teorier (Lakatos & Musgrave, 1970, s. 7.) Det välkända argumentet var att normalvetenskap kännetecknas av att lösa bryderier och klarheter, *inte* storartade teoriprövningar. Dogmatism snarare än kreativt ifrågasättande är vetenskapens vardag. Normalvetenskapen vilar på rutinartade praktiker, som forskaren tränats till genom bland annat läsa kurslitteratur. Enligt Kuhn är Poppers vetenskapsuppfattning modellerad på de sällsynta vetenskapshistoriska tillfällena av revolution. Tycho Brahe är mer representativ för astronomin

än Kopernikus (Ibid. s. 5). Poppers teori vilar på antagandet att teorier kan formuleras som syntaktiska omdömen. En teori uttryckt enbart i logisk form är otillräcklig för att förstå den vetenskapliga praktiken. Att falsifiera en teori kräver att teorin kan artikuleras till hundra procent logiskt. Ingen teori kan leva upp till det kravet (Ibid. s. 15f). Så långt är Thomas Kuhn och den övriga femtiotalsgenerationen överens. Men nu hävdar Thomas Kuhn att Karl Popper har producerad "not logic of knowledge, but an ideology" (Ibid. s. 15). Vad menar Kuhn? Han syftar på att den popperianska filosofin inte svarar mot *verklighetens logik*, eftersom den utesluter väsentliga, kanske t.o.m. avgörande teoriexterna och irrationella faktorer (dit dogmatism sannolikt räknas). Kuhn använder alltså begreppet logik på ett otraditionellt sätt i förhållande till den samtida filosofin.

Det är en hätsk och elak kommentar till Karl Popper som förvärvat sin vetenskapliga prestige genom att försvara vetenskapens autonomi och oberoende av auktoriteter, samma linje som konsekvent kännetecknat hans politiska filosofi. Han var med andra ord en ganska renodlad företrädare för ett vetenskapligt ethos i Mertons anda. Stephen Toulmin säger i ett försök att sammanjämka Popper med Kuhn att de deskriptiva och normativa sidorna av vetenskap oavsiktligt ofta blandas samman. Han föreslår att vetenskapsteori kanske ska befatta sig med normativa frågeställningar, och vetenskapssociologi med de deskriptiva: "that in fact settles the matter" (Ibid. s. 46).

Poppers svar är rappt och skarpt, men det svarar på en annan sak, nämligen problemet med inkommensurabilitet som ofta förknippas främst med Kuhn.²³ Ur ett vetenskapligt ethosperspektiv är svaret intressant. Svaret stöder min tes att sprickan mellan den analytiska vetenskapsteorin och den nya vetenskapshistorien uppkommer som en dispyt om vad som är legitima och rationella förklaringar till vetenskapliga förändringar. Popper hävdar att om även sociologi och

psykologi är betydelsefulla för det vetenskapliga arbetet innebär det *inte* att forskaren är logiskt tvingad att acceptera det givna ramverket. Kuhns tes är logisk – inte empirisk. Ramverk kan diskuteras och jämföras. Även vitt skilda språk liksom religioner kan kritiskt granskas och rationellt värderas. Myten om ramverket är ett näste för irrationalism. Rakt på sak hävdar Popper att Kuhns position representerar ”den historiska relativismens logik (the logic of historical relativism) och ännu mer negativt ”the myth of the framework is the central bulkwork of irrationalism.” (Lakatos & Musgrave, 1970 s. 56).

Såväl Kuhn som Popper anklagar varandra för att vara logiker, om än på olika sätt. Kuhn hävdade att Poppers falsifikationism bygger på att teorier är logiska konstruktioner och Popper anklagade Kuhn för att påstå att forskaren blev logiskt instängd i ett ramverk. Vetenskapshistorien gav inte heller stöd för Kuhns uppfattning (Ibid. s. 53f). Det är ett tufft argument gentemot Kuhn som såg sig som den vetenskapshistoriska specialisten.

Redan 1962 hade Paul Feyerabend hävdad att icke-logiska teorier är inkommensurabla, eftersom de innehåller historiska, sociala och psykologiska faktorer. Dit hörde merparten av alla samhällsvetenskapliga, humanistiska och filosofiska teorier (Feyerabend, 1981). Forskaren kan därmed inte jämföra innehållet i olika teorier och inte heller objektivt värdera dem, från en opartisk position. Om Feyera-bends tidiga version medger att logiska teorier kan prövas – men inte teorier som omfattar den mänskliga komplexiteten – då förstår vi bättre de analytiska vetenskapsteoretikernas strävan efter att formalisera teorierna. Syftet var att göra dem jämförbara för att kunna välja ut teorin som exempelvis hade högsta förklaringsvärde!

I *The Structure of Scientific Revolutions* hade Kuhn förvärrat situationen.²⁴ Om en teori ingår i ett paradigm som innehåller skilda metodologiska, semantiska och perceptuella komponenter i en

komplex blandning så förefaller formaliseringsprojektet dömt på förhand. Det reducerar verkligheten till oigenkännlighet. Vid symposiet försöker Karl Popper hålla en sista bastion, nämligen vetenskapssamhällets interna rationella standard, dess vetenskapsethos innebar ett skydd mot historisk relativism. Internt kunde forskarna rationellt avgöra vad som var gott och ont, sant och falskt.²⁵

Imre Lakatos var också skarp i sitt omdöme. Liksom Popper fokuserade han på de etiska och politiska konsekvenserna av att se forskaren som en regelstyrd dogmatiker. Lakatos talar om en kollision mellan å ena sidan Poppers syn på vetenskaplig förändring som åtminstone delvis är rationellt rekonstruerbar för vetenskapsfilosofen och å andra sidan Kuhns framställning av vetenskaplig förändring som en mystisk omvändelse, närmast religiös till sin natur. Kollisionen är inte enbart en teknisk detalj i kunskapsteorin utan Lakatos hävdar att frågan om rationalitet i vetenskapen eller inte, rör våra centrala intellektuella värden. Kuhns position innebär att sanningen ligger i makt, vilket har allvarliga konsekvenser för ”de outvecklade samhällsvetenskaperna och för politisk och moralfilosofi.” Citatet lyder i sin helhet:

The clash is not about a mere technical point in epistemology. It concerns our central intellectual values, and has implications not only for theoretical physics, but also for the undeveloped social sciences and even for moral and political philosophy – truth lies in power. Thus Kuhn’s position indicates, no doubt, unintentionally the basic political credo of contemporary religious maniacs, student revolutionaries. Kuhn doesn’t understand a more sophisticated position – the rationalist which is not naïve falsificationism (Lakatos & Musgrave, 1970, s. 203).

Att Lakatos lät formuleringarna stå kvar – eller tillförde i efterhand²⁶ – illustrerar hur stor klyftan var, och inte minst hur nära förbundna epistemologi och vetenskapligt ethos var för postpositivisterna – liksom för deras föregångare i Wien.²⁷ Om nu de vetenskapliga teorierna inte kunde formaliseras inom alla kunskapsområden, var forskarsamhällets rationalitet, koncentrerat i dess ethos, en garant för att de bästa teorierna åtminstone på sikt fick sitt genomslag.²⁸

Till sist, vad säger Paul Feyerabend? Till skillnad mot Lakatos prisar han Kuhn för att visa på de konservativa och anti-humanitära elementen inom vetenskapen. Men Feyerabend är mer av kritisk rationalist, mer av popperian som betonar vetenskapens progressiva tillväxt där konfrontationerna mellan olika teorier skapar dynamiken. Liksom Popper, men starkare än denne hävdar han att teorier också rymmer världsbilder, d.v.s. metafysiska och ontologiska perspektiv (Ibid. s. 203). Dessutom, med ett evolutionsteoretiskt argument betonar han att eftersom människans utveckling inte är en rationell process, kan inte heller vetenskapen vara det

Moreover, it is likely that catastrophic changes, frequent disappointment of expectations, crisis in the development of our knowledge will change and, perhaps, multiply reaction patterns (including patterns of argumentation) just as an ecological crisis multiplies mutations. This may be an entirely *natural* process, like growing in size, and the only function of rational discourse, may consist in increasing the mental tension that precedes *and causes* the behavioral outburst (...) Does not the occurrence of such a change show that science which, after all, is a part of the evolution of man is not entirely rational and cannot be entirely rational? (Lakatos & Musgrave, 1970 s. 207).

Svaret på denna retoriska fråga är förstås ja, men var finns rationalitetens gränser? I det fortsatta resonemanget gör Feyerabend de

logiska positivisterna och popperianerna till en gemensam måltavla; de delar samma begränsade rationalitetsbegrepp. De logiska positivisterna försökte finna ett neutralt observationsspråk för att garantera rationalitet och objektiv sanning inom vetenskaperna. Svagheten inom den nuvarande vetenskapsteorin är att det trumpna insisterandet på samma (begränsade) rationalitet som karaktäristisk för vetenskap och upphöjandet av vetenskapen. Senare, i *Against Method*, skriver Feyerabend att teorier inkluderar myter, politiska idéer och religiösa system (Feyerabend, 1978).

I sitt inlägg gjorde Feyerabend sig till talesman för den vänstergeneration som sökte efter nya teorier. Marxismen rymdes inom Feyerabends utvidgade rationalitetsbegrepp, till skillnad från Kuhns betoning på inkommensurabilitet.²⁹ Feyerabend placerade Popper i samma tradition som de logiska positivisterna, ett genomgående drag i 1970-talets studentrörelse, uttryckt i slagordet ”krossa positivismen!” Få akademiker utanför de rent filosofiska kretsarna höll i minnet att Poppers kritiska rationalismteori formulerades *mot* de logiska positivisterna.³⁰

I London fick diskussionen ett uttalat ethoscentrerat perspektiv. Kuhn hävdade att konformitet och tradition utmärkte det vetenskapliga arbetet medan de övriga med Popper som främsta förespråkare gjorde gällande att forskarens kreativa ifrågasättande var själva kärnan i det vetenskapliga arbetet – och nyckeln till vetenskapliga framsteg. Rationalitetens hemvist fanns i den vetenskapliga kommunikationen. De västerländska samhällenas välståndsutveckling var tveklöst beroende av vetenskap, praktiserad av forskare med en tydlig yrkesidentitet som utmärktes av sanningssökande och rationella argument. Vetenskapen innehåller sociologiska och psykologiska aspekter men de är av sekundär betydelse. Visst finns det rutinmässigt arbete, men det rubbar inte att det rationella och kreativa ifrågasättandet är

själva kärnan i den vetenskapliga processen hävdade Stephen Toulmin (Lakatos & Musgrave, 1970 s. 4). Genom att framställa den kognitiva praktiken som mer ordinär och regelstyrd, mindre unik, kreativ och sanningssökande, utmanade Thomas Kuhns paradigmteori vetenskapssamhällets gällande ethos. Gränsen mellan forskarsamhället och det övriga samhället ifrågasattes med argument från historia, sociologi och psykologi.

Avslutning

Fram till cirka 1970-talet delade analytiska vetenskapsfilosofer vetenskapligt ethos med övriga humanister, artikulerat i Mertons CUDOS-teser. I den professionella självförståelsen utgjorde autonomin en grundpelare; man försvarade en självreglerande verksamhet, där akademikerna själva bestämde vilken forskning som skulle bedrivas och erbjöd undervisning i anslutning till sin vetenskapliga kompetens. På så sätt garanterades de bästa förutsättningarna för en kunskapsproduktion som också tillfredställde samhällets behov av kunskap.

I Poppers kritiska rationalism fanns ett betydelsefullt epistemologiskt element som förenande teori med etik, nämligen den intersubjektiva kommunikationen, möjliggjord av en delad yrkesetik som betonade opartiskhet, skepticism, autonomi och universalitet.³¹

Under 1970-talet fortsatte nyorienteringen av den analytiska vetenskapsteorin som påbörjats av Popper, av en ny generation av historiskt orienterade vetenskapsteoretiker, som Paul Feyerabend, Stephen Toulmin och Thomas Kuhn. Utanför Sverige, i Europa och USA etablerades en ny genre som kombinerade vetenskapsteori och vetenskapshistoria. Det tidigare ensidiga fokuset på vetenskapens logiska struktur försköts till förmån för ett intresse för hur historiska, politiska och sociala faktorer påverkade begreppsutveckling och vetenskaplig

dynamik. Kuhns paradigmatteori gav också ett starkt argument för det motsatta förloppet, nämligen att forskarnas kognitiva positioner påverkade externa positioner *inom* vetenskapssamhället, genom att skapa nätverk, utbilda nya forskare, artikelskrivande, konferensdeltagande för att nämna några centrala faktorer. En slutsats är att gränsen mellan interna teori – och externa samhällsfaktorer förlorade i tolkningskraft. Ett mått på den nya vetenskapshistoriens framgång var den kraftiga expansionen. Kring 1950 var vetenskapshistoria ett område för begåvade amatörer medan trettio år senare, 1980 hade det expanderat till en akademisk industri. (Hacking, 1981, s. 66).

Emellertid, Hackings slutsats må gälla internationellt, men är inte en träffande karaktärisering för Sverige. Ingen andra revolt mot empiricismen kom inifrån filosofin under 1960–70-talet. I Sverige fanns inga motsvarigheter till N.R. Hanson, Michel Polanyi, Stephen Toulmin, Imre Lakatos, Paul Feyerabend och Thomas Kuhn som propsade på nödvändigheten av historisk analys, samt samspelet mellan teoretisk utveckling och kontextuella faktorer. Efter Poppers och den kritiska rationalismen har vetenskapsteorin varit defensiv. Dessutom, sedan 1990-talet har en grupp av internationellt välrenommerade filosofer som exempelvis Nancy Cartwright (1996), Michael Friedman (2002), Ian Hacking (1981), Philip Kitcher (2001) och Helen Longino (1990) betonat det begränsande i att enbart fokusera på renodlat epistemologiska problem inom filosofin. En konsekvens är att i svensk filosofi saknas företrädare för de kritiska strömningar som uppstått inom filosofin och bidragit till värdefull förnyelse.

Låt oss formulera det som en fråga. Kan det vara så att svensk filosofi saknar två generationer av internationell nyorientering? Efter introduktionen av Popper stannade det med en pliktskyldig presen-

tation av Kuhn. Sedan tog det slut. Fortfarande är det helt legitimt och inte ovanligt att hävda historiska, sociologiska och psykologiska faktorer saknar filosofiskt intresse, m.a.o. de representerar ingen filosofisk problematik. Även om begreppet "the genetic fallacy" inte används, så definierar svenska filosofer vetenskapsteori snävare än sina internationella kolleger.

Därmed återvänder jag till mitt inledande påstående, angående klyftan mellan analytisk och kontinental filosofi, som en *effekt* av den analytiska filosofins och vetenskapsteorins dominans. Internationellt och i Sverige undergrävdes under det sena 1900-talet långsamt tilltron till de standardiserade metodernas fruktbarhet. I Sverige kom kritiken att representeras främst av kvalitativ humaniora och samhällsvetenskap. Den nya generationen av sociologer och historiker hävdade att den etablerade vetenskapsteorin okritiskt anammat naturvetenskap som den enda legitima förebilden för övriga vetenskapsområden.³² Till skillnad mot den internationella anglosaxiska filosofin skedde inget ifrågasättande inifrån filosofin själv. Den analytiska filosofin visade också en påfallande likgiltighet för vad som pågick inom övrig humaniora, ett tillstånd som fortfarande gäller.³³ Ett gap uppstod i Sverige mellan den analytiska vetenskapsteorins kategoriska avvísande av historiska, sociala, estetiska och psykologiska skäl som giltiga i en filosofisk teori *mot* humanisternas m.fl. uppfattning att en reflekterande filosofi också förstår sin egen historicitet och därmed kan ingå en humanistisk bildningskultur. Resultatet blev en splittrad humaniora där varje ämne med självaktning bedriver *sin* filosofi. Och denna filosofi har sina källor främst utanför den analytiska filosofin, i vad som vardagligt tal kallas kontinental filosofi. Giorgio Agamben är ett stort namn inom humaniora, men få känner till Jerry Fodor.

Vilka konsekvenser har denna klyfta mellan filosofi och svensk humaniora fått? Om vi frågade Karl Popper eller Jürgen Habermas

skulle ett sannolikt svar vara att en dynamisk och intellektuellt stark humaniora behöver en gemensam offentlig akademisk arena för upprätthålla kritiskt tänkande. En förutsättning för dess livaktighet är en beredvillighet att diskutera och förstå varandras vokabulär. Sanning och objektivitet kan betyda olika saker för filosofen och humanisten, men vi är inte instängda i våra begreppsliga ramverk.

Under de senaste decennierna har de svenska universiteten genomgått en politisering – som sannolikt bara haft sin motsvarighet i 1500–1600-talets skolastiska universitet – motiverad med politiska honnörsbegrepp som demokrati, rättvisa, social jämlikhet och vidgad rekrytering (Daston, 1994). Mycket gott finns att säga om den utvecklingen, men en kritisk praxis som motvikt behövs när idealen av flexibilitet, kreativitet och variation tummas på till förmån för obligatoriska regler och standards som alla akademiker ska underordna sig.³⁴

Kanske hade en starkare intellektuell union mellan filosofer och övriga humanister kunnat bidra till att bildning, beläsenhet, djupsinne och personlig tillgänglighet också hade räknats som nödvändiga i ett långsiktigt hållbart universitet. Ännu saknas analyser av vad denna nya kombination av politik och vetenskap innebär för vetenskapens ethos.

Tack

Lennart Söderlund, Anna Tunlid och Martin Wiklund tackas för värdefulla synpunkter på tidigare versioner av artikeln.

- ¹ Jerry Fodor tar upp Hilary Putnams välkända ”Twin Earth” exempel, om ett fiktivt ämne XYZ som i alla egenskaper, utom antalet molekyler är identiskt med vatten. Intuitionen är att enbart H₂O är riktigt vatten i alla möjliga världar. Poängen är att efter Quines underminerade av skillnaden mellan analytiska och syntetiska sanningar kunde inte nödvändiga *begreppsliga* sanningar rättfärdigas, dvs den analytiska filosofiska definitionsverksamheten saknade rationell grund. Istället ersattes rättfärdigandet av nödvändiga *metafysiska* sanningar. Om vi kan identifiera H₂O som nödvändigt sant i alla möjliga världar; då är det sant.
- ² Jag använder begreppet analytisk vetenskapsteori som översättning för ”philosophy of science”, medan analytisk filosofi används som en övergripande karaktärisering som täcker både teoretisk och praktisk filosofi. Under efterkrigstiden delade båda grenarna av filosofin preferensen för formalistisk begreppsanalys. Emellertid, det mer generella ifrågasättande av den analytiska filosofin växer mer specifikt ur vetenskapsteorin, där behovet av historisk contextualisering blev uppenbart. Då ska man också komma ihåg att vetenskapsteori dominerar den analytiska filosofin under 1900-talet, ofta i symbios med språkfilosofi. Försök har gjorts att lansera begreppet ”vetenskapsfilosofi” som översättning för det vedertagna ”philosophy of science”, dock med begränsad framgång.
- ³ Stephen Toulmin menar att huvudströmmen av formalistisk vetenskapsteori ”hoppade” över UK och importerades direkt från Wien till USA. Inom vetenskapsteorin rådde ingen ortodoxi, utan en mängd olika perspektiv flödade sida vid sida. Se (Toulmin 1977, s. 145).
- ⁴ Thomas Kuhn är svårplacerad, eftersom han redan i *The Structure* blandar normativa och deskriptiva påståenden. För en diskussion se ex. (Fuller 2003).
- ⁵ Med ”68-generationen” avser jag den akademiska vänstern som bl.a. samlades kring tidskrifterna *Zenit* och *Häftena för Kritiska Studier*.
- ⁶ Jürgen Habermas talar om de olika vetenskapsområdenas skilda kunskapsintressen. Samhällsvetenskapen ska sträva efter emancipation, humaniora ska sträva efter förståelse och tolkning, medan naturvetenskaperna och teknik strävar efter kontroll och förutsägelse (Habermas 1968).
- ⁷ Rudolf Carnaps berömda toleransprincip uttrycker just att det saknas en universell princip; vad som är rationellt kan bara beskrivas inom respektive ramverk. ”In logic there is no morality. Anyone may construct his logic – i.e. form of language – as he wishes.. But, if he wishes to discuss [matters] with

us, he must clearly specify how he wishes to construct it and give syntactical determinations instead of philosophical considerations.” (Carnap 1937 (1934). Citerat efter (Friedman 1998, s. 249).

- ⁸ Såväl den tyska som engelska titeln är missledande eftersom en av Poppers huvudteser är att ingen unik vetenskapslogik existerar. Vad som är vetenskap kan enbart demarkeras genom metodiska regler som är konventioner. Dessa regler är vetenskapens logik. Se (Hacohen 2000, p. 244).
- ⁹ Frankfurterskolans kritiska synsätt har sannolikt präglat historieskrivningen. Se (Adorno 1976).
- ¹⁰ I *Logik der Forschung* undvek Popper att formulera frågan om acceptans av ett test innebar verifikation av en hypotes, liksom frågan om en teori kunde betraktas som sanningar. I senare arbeten betonade han att icke-verifierbara påståenden kunde vara sanna. (Hacohen s. 230).
- ¹¹ (Hacohen 2000, s. 234) och (Gattei 2008, s. 8) använder samma citat.
- ¹² ”Methodological rules are here regarded as *conventions*. They might be described as the rules of the game of empirical science. They differ from the rules of pure logic rather as do the rules of chess, which few would regard as part of *pure* logic (...) the rules of chess could perhaps be entitled ’The Logic of Chess’ but hardly ’Logic’ pure and simple.” (Popper 1959, s. 53).
- ¹³ Poppers begreppsanvändning är tydligt influerad av positivisterna. Eftersom värden betraktades som ickekognitiva hörde de till metafysiken. Till skillnad från neopositivisterna som vill bannlysa metafysik, hävdar Poppers dess nödvändighet.
- ¹⁴ ”... we may describe it as an irrational *faith in reason*” (Popper 1945, s. 231). Se också (Gattei 2002, s. 246).
- ¹⁵ Gattei nämner tre förändrande faktorer: ”new studies in the history of sciences, the decline of Logical Positivism and Quine’s attack on the distinction between analytical and synthetic.” (Gattei 2008, s. 19).
- ¹⁶ Putnams historieskrivning är intressant, han pekar ut tre trender som uppstod så gott som samtidigt vid Harvard filosofiska institution. För det första, intresse för Quines s.k. ”ontological commitment” (vilken sannolikt betydde mer än hans ”indeterminacy of translation,” för det andra John Rawls rehabilitering av etiken, och för det tredje, att Wittgenstein blev inflytelserik genom såväl sina tidiga som sena skrifter (Putnam 1997).
- ¹⁷ Gapet mellan de formella filosofiska formerna och den konkreta vetenskapliga praktiken blev påtagligt. Knappast ens på ett principiellt

plan framstod det som möjligt att de filosofiska algoritmerna hade någon betydelse för forskarna. Enligt (Gattei 2008, s. 20f), blev denna problematik den överskuggande och ledde intresset till vetenskapshistoria. Därmed lades grunden för den senmoderna syntesen av vetenskapshistoria och vetenskapsteori, nämligen vetenskapsstudier, som dominerar stort internationellt men tyvärr är svagt representerat i Sverige.

- ¹⁸ Citerat efter (Gattei 2008, s. 20ff).
- ¹⁹ Begreppet myntades sannolikt av Ernst Nagel i *An Introduction to Logic and Scientific Method* (med M. R. Cohen, 1939).
- ²⁰ Denna etiska aspekt av vetenskapsteorin har genomgående gjorts om till en epistemologisk fråga och diskuterats under rubrikerna "inkommensurabilitet" och objektivitet. I Sverige kom diskussionen om sanningen att föras i den s.k. objektivitetsdebatten på 1970-talet. Se (Höög 2009).
- ²¹ Symposiet organiserades gemensamt av *British Society for the Philosophy of Science, London School of Economics and Political Science*. Många av dåtidens filosofer deltog. W.R. Quine var där, liksom den första svenska professorn i vetenskapsteori vid Göteborgs universitet, Håkan Törnebohm.
- ²² Symposiets paper publicerades i fyra volymer, där den fjärde volymen innehåller den häftiga Popper-Kuhn debatten. Se (Lakatos & Musgrave, 1970). Volymen innehåller en lång uppsats av Imre Lakatos där han presenterar sin filosofi. Uppsatsen tillkom i efterhand i direkt syfte att ingå i volymen.
- ²³ Inom vetenskapsteori uppstod den moderna versionen i samband med frågan om Einsteins non-euklidiska geometri var inkommensurabel med den newtonska euklidiska geometrin. (Gattei 2008, s. 82).
- ²⁴ Första gången Kuhn presenterade sin teori för en större akademisk publik var vid den mytomspunna vetenskapshistoriska konferensen i Oxford 1961. Se (Crombie 1963) Feyerabend och Kuhn hade intensiva diskussioner särskilt mellan 1960 och 1962 i Berkeley på Café Old Europe på Telegraph Avenue (Gattei 2008, s. 91).
- ²⁵ John Watkins summerar på ett träffande sätt: "What is genuinely scientific for Kuhn is hardly science for Popper and what is genuinely scientific for Popper is hardly science for Kuhn." (Lakatos & Musgrave 1970, s. 20).
- ²⁶ Volymen publicerades först 1970, fem år efter symposiet och innehåller nyskrivna bidrag, inte minst från Lakatos. Se (Lakatos & Musgrave 1970).
- ²⁷ Ordväxlingen ger en försmak av 1980-talets "Science Wars" där frågan om universella sanningar kontra politiskt, socialt psykologiskt situationerad kunskap var det stridsämnet. (Douglas 2009).

- ²⁸ Från 1960-talet avspeglas förändringarna i att uttryck som vetenskapliga framsteg används alltmindre av vetenskapshistoriker, utan man föredrar att tala om vetenskaplig förändring, dynamiska perioder etc. Inom historieämnet var Herbert Butterfield en tidig inspiratör med *The Whig Interpretation of History* (Butterfield 1931).
- ²⁹ Kuhn kom att förändra sitt inkommensurabilitetsbegrepp. Från 1969 upphörde han att tala om inkommensurabla paradigm, utan fokuserade på frågan om översättning var möjlig ifall ett gemensamt språk existerade, dock utan att närmare analysera varken möjligheter eller svårigheter. (Kuhn, Conant, & Haugeland 2000).
- ³⁰ Feyerabends syn är gemensam med Adorno och Habermas uppfattning som artikulerades i den s.k. "Positivismusstreit" (1961) där Karl Popper utnämndes till positivist. (Adorno, 1976). Samtidigt måste betonas att efterkrigstidens analytiska filosofi inbjöd till missuppfattningar. Vitt omfattad var W. V. Quines uppfattning att alla (sic) filosofiska problem handlar om vetenskapens natur eller innehåll, eftersom all verklig kunskap antingen är vetenskap eller syftar till att bli det. Se (Quine 1957). En mer jordnära om än oavsiktlig källa till missuppfattning kan vara att en av de mest populära kursböckerna i vetenskapsteori presenterade positivism och Karl Popper i samma artikel. Se (Johansson, Kalleberg, Liedman, Aspelin, & Gerholm 1972).
- ³¹ En intressant fråga är om kritiska rationalister, eller popperianerna var mer öppna för nya teorier, till skillnad mot andra analytiska filosofer. En arbetshypotes är att Quine-generationen (panscientism och naturalized epistemology) höll hårdare på sina positioner. Trots uppgörelsen med positivismen visar deras filosofiska kritik mot Rawls metodologi för att vara politisk, och inte filosofisk, att ränderna sitter djupt. Rawls svarar på kritiken i (Rawls 1993).
- ³² "Den traditionella vetenskapsteorin har i detta sammanhang haft en legitimerande funktion. Den producerar genom att rationalisera en i grunden irrationell verksamhet i en rad myter som underblåser vetenskapens exklusivitet. (...) Vetenskapsmännens målsättning och motiv till forskning är för Feyerabend (...) maktbegär, status och pengar.". Brante i *Sydsvenska Dagbladet* 21 oktober 1978. (Brante, 1978).
- ³³ Se Hans Ruins inlägg "Rätt hanterad kan krisen göra oss vitala" på Riksbankens hemsida. (Ruin 2009).
- ³⁴ Mats Alvesson, professor i företagsekonomi diskuterar det tvivelaktiga värdet av den obligatoriska standardiserade handledarutbildningen vid Lund Universitet i *Universitetsläraren* nr. 1/2010.

- Adorno, T. W. (1976). *The positivist dispute in German sociology* (Repr. ed.). London: Heinemann.
- Alvesson, Mats. (2010) "Handledning på 'ser bra ut'-planet. *Universitetsläraren* nr. 1/2010.
- Brante, T. (1978, 21 oktober 1978). Fakta är partiska. *Sydsvenska Dagbladet*.
- Butterfield, H. (1931). *The Whig interpretation of history*. London.
- Carnap, R. (1937 (1934)). *The logical syntax of language*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Cartwright, N. (1996). *Otto Neurath : philosophy between science and politics*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Cohen, M. R. & Nagel, E. (1939) *An introduction to logic and scientific method*. New York: Harcourt, Brace and company.
- Crombie, A. C. (1963). *Scientific change : historical studies in the intellectual, social and technical conditions for scientific discovery and technical invention, from antiquity to the present : symposium on the history of science, University of Oxford, 9-15 July 1961*. New York,.
- Daston, L. (1994). Baconian Facts, Academic Civility, and the Prehistory of Objectivity. In A. Megill (Ed.), *Rethinking objectivity*. Durham: Duke Univ. Press.
- Douglas, H. E. (2009). *Science, policy, and the value-free ideal*. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press.
- Feyerabend, P. (1981) *Philosophical papers. Vol. 1, Realism, rationalism and scientific method*.
- Feyerabend, P. (1978). *Against method : outline of an anarchistic theory of knowledge* ([2. uppl.], 5 pr. ed.). London: Verso.
- Friedman, M. (1998). On the Sociology of Scientific Knowledge and its Philosophical Agenda. *Studies in History and Philosophy of Science*, 29(2), 239-271.
- Friedman, M. (2002). Kant, Kuhn and the rationality of science. In M. Heidelberger & F. Stadler (Eds.), *History of philosophy of science: New trends and perspectives*. Dordrecht: Kluwer.
- Fuller, S. (2003). *Kuhn vs. Popper : the struggle for the soul of science*. London: Icon Books.
- Gattei, S. (2002). "The Ethical Nature of Karl Popper's Solution to the Problem of Rationality." *Philosophy of the Social Sciences* 32, 240-266.
- Gattei, S. (2008). *Thomas Kuhn's "linguistic turn" and the legacy of logical empiricism: incommensurability, rationality and the search for truth*. Aldershot, England: Burlington, VT: Ashgate.
- Habermas, J. (1968). *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Hacking, I. (1981). *Scientific revolutions*. Oxford: Oxford University Press.
- Hacohen, M. H. (2000). *Karl Popper, the formative years, 1902–1945 : politics and philosophy in interwar Vienna*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hanson, N. R. (1958). *Patterns of discovery : an inquiry into the conceptual foundations of science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Höög, V. (2009). Some remarks about the Swedish Epistemic Culture of Objectivity. A History with Ethical Dimensions? Filosofiska institutionen: Lunds Universitet.
- Johansson, Kalleberg, Liedman, Aspelin, & Gerholm. (1972). *Positivism, marxism, kritisk teori: riktningar inom modern vetenskapsfilosofi*. Stockholm: PAN/Norstedt.
- Kitcher, P. (1993). *The advancement of science : science without legend, objectivity without illusions*. Oxford ; New York: Oxford Univ. Press.
- Kitcher, P. (2001). *Science, truth, and democracy*. New York: Oxford University Press.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kuhn, T. S., Conant, J., & Haugeland, J. (2000). *The road since structure: philosophical essays, 1970–1993, with an autobiographical interview*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakatos, I., & Musgrave, A. (1970). *Criticism and the growth of knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Longino, H. E. (1990). *Science as social knowledge : values and objectivity in scientific inquiry*. Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press.
- Polanyi, M. (1964). *Personal knowledge : towards a post-critical philosophy* ([New ed.]. New York: Harper & Row.
- Popper, K. (1945) *The open society and its enemies*. London: Routledge.
- Popper, K. (1959). *The logic of scientific discovery*. London: Hutchinson.
- Popper, K. (1963). *Conjectures and refutations : the growth of scientific knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Popper, K. (1994). *The myth of the framework : in defence of science and rationality*. London: Routledge.
- Putnam, H. (1997). A Half Century of Philosophy, Viewed from Within. *Dædalus*, 126(1), 175–208.
- Quine, W. V. (1957). The scope and language of science. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 8(29), 1–17.
- Rawls, J. (1993). *Political liberalism*. New York: Columbia University Press.

- Ruin, Hans (2009) "Rätt hanterad kan krisen göra oss vitala." Riksbankens jubileumsfond 14 januari. <http://www.rj.se/1/1101/var/newsID/120>
- Toulmin, S. (1972). *Human understanding. 1, General introduction. The collective use and evolution of concepts*. Oxford: Clarendon press.
- Toulmin, S. (1977). From form to function: Philosophy and History of Science in the 1950s and Now. *Daedalus*, 106(3), 143–162.

Historievetenskapens ethos och roller under efterkrigstiden¹

Martin Wiklund

Vad har karaktäriserat historievetenskapens ethos i Sverige under efterkrigstiden? Hur har historikerna sett på sin uppgift? Och hur har denna självförståelse modifierats under perioden? Det är uppenbart att historievetenskapens berättelser, tolkningsperspektiv och normer för god vetenskap har förändrats. Men hur ska den underliggande anda förstås som har gjort sådana föreställningar och förändringar tilltalande? Varför har vissa forskarroller upplevts som meningsfulla och förpliktande medan andra roller framstått som meningslösa eller till och med som värda att bekämpa?

Begreppet "ethos" kan användas för att fånga dylika fenomen. Robert K. Merton definierade begreppet "ethos of science" som "an emotionally toned complex of rules, prescriptions, mores, beliefs, values, and presuppositions which are held to be binding upon the scientist" och använde det för att karaktärisera de normer som präglar vetenskap som social verksamhet. Han använde även ethosbegreppet för att uttrycka en allmän inställning till vetenskap som han menade berodde på hurvida man trodde att vetenskapens konsekvenser främjade eller hotade viktiga värden (Merton 1973, s. 258n15). I det här sammanhanget är det inte fråga om en strid för eller mot vetenskap som sådan, utan om olika vetenskapliga inriktningar och

forskarroller. Begreppet kan ytterligare förtydligas genom att anknyta till vad Max Weber sökte i sin undersökning av kapitalismens anda eller "ethos". Vad han var ute efter var inte bara själva de etiska reglerna, plikten att öka sitt kapital, utan den anda som hade gjort att denna livsstil upplevdes som meningsfull (Weber 1978, s. 24, 27). På liknande sätt kan man tala om historievetenskapens ethos som den underliggande anda som gör vissa regler och normer för vetenskap och en viss historikerroll meningsfulla. Denna anda är knuten till värden och påminner om vad Charles Taylor undersöker när han försöker artikulera de "visions of good" som gör en viss identitetsuppfattning normativt tilltalande (Taylor 1992, s. 77, 203). Vilken anda och vilka värden är det som har legat till grund för historikernas roller under efterkrigstiden och gjort att de har upplevts som meningsfulla?

Några betydelsefulla förskjutningar i historievetenskapens ethos under perioden ska här skildras genom att skissera idealtypiska ethos och roller som har utmanat tidigare roller, även om de äldre rollerna har levt kvar parallellt inom ämnet. Självfallet finns individuella skillnader mellan olika historiker men det finns skäl att försöka teckna idealtypiska roller för överskådlighetens skull.

Weibullskolan – historievetenskap i antiidealismens tjänst

Under efterkrigstiden kom den historisk-kritiska Weibullskolans inriktning snart att inta en dominerande position i svensk historievetenskap sedan den konkurrerande statsidealistiska Hjärneskolans företrädare hade besegrats. Med Weibullskolans genomslag lades tonvikten på den källkritiska metoden, empiriska detaljstudier och stränga krav på vetenskaplighet. Att sträva efter det säkra vetandet blev ett övergripande mål.

Striden mellan de båda traditionerna var påtagligt hård (Gunnari-
riusson 2002). Det kan vid en första anblick förvåna att inte bara de
nationalistiskt färgade historikerna utan också Weibullarna, som så
starkt betonade den rena vetenskapligheten, besjälades av så mycket
stridslystnad. Hur ska man förstå denna ettriga vilja till vetenskap-
lighet? Låt oss kort blicka tillbaka på den statsidealistiska historie-
uppfattning som bekämpades för att få perspektiv på konflikten och
förändringen.

Den så kallade Hjärneskolan som dominerade svensk historie-
vetenskap i början av 1900-talet gick tillbaka på Geijer och Ranke
och har betecknats som statsidealistisk och historistisk. Historikern
fungerade under 1800-talet som en lärare i statens tjänst och i viss
mån som en uppfostrare som skulle främja fosterlandskänsla och en
moralisk orientering mot statens allmänna bästa. Det förflutna be-
dömdes som regel utifrån fosterlandets och "statens" intressen i mot-
sättning till parti- eller gruppintressen. Långt in på 1800-talet funge-
rade historiker ibland också som ett slags präst som uppenbarar Guds
handlande i historien, de krafter som verkar "i djupet" och "under
slöjan", som Fredrik Ferdinand Carlson formulerade det (Torstendahl
1964, s. 143f, 179f).

Inom statsidealismen fanns en nära koppling till folkbildning och
på så vis till offentligheten och kunskapens användning. Svenskarna
inskolades i att förstå sin egen historiska situation mot bakgrund av
fosterlandets framgångar och nederlag. Både av Geijer och Hjärne
förespråkades stora övergripande historiska perspektiv. Den nationella
historien var framträdande inom statsidealismen men varken Geijer
eller Hjärne var begränsade till den nationella ramen, utan anlade
liksom Ranke även europeiska och universalistiska perspektiv.

Statsidealismen förändrades under vetenskapliggörandets tid och
vid sidan av idealismen fanns ända sedan Geijer en strävan efter

realism och krav på empirisk förankring. Det handlade dock snarast om en kombination av realism och det Nietzsche kallar monumentalistisk historia, en typ av historia som inspirerar till handling, dygd och stordåd och som därför gärna framhåller historiska aktörers ädla och förebildliga motiv. Idealismen avklingade efter hand inom forskningen, men var fortfarande påtaglig vid jubileer och i läroböcker där den uppbyggliga uppgiften var påkallad (Nordin 2008, s. 82–89; Torstendahl 1964, s. 150f).

Förutom större historiska perspektiv förespråkade flera representanter för Hjärneskolan en koppling mellan dåtid och nutid och beklagade den historielöshet som de menade präglade mellankrigstiden och den tidiga efterkrigstiden. Eli Heckscher, en av Hjärnes lärjungar, kritiserade 1943 i en debatt på temat ”Historien och nuet” den nyare historieforskningens svaga koppling till nuet och dess oförmåga att göra nuet begripligt. Det behövdes synteser och stora historiska perspektiv, men den nya historieskrivningen tenderade att fastna i specialforskningens problem och därmed trivialiseras (Ers 2008, s. 60f; se även Heckscher 1940; 1951).

Weibullhistorikernas ethos måste förstås som en reaktion mot den äldre statsidealismen och det samhälle som den förknippades med. Vilka visioner om det goda låg inbäddade i deras engagemang för vetenskaplighet och objektivitet? I motsättning till statsidealismen, vars historiker ofta hade kombinerat rollen som historiker och som politiker, ville Weibullarna göra en skarp åtskillnad mellan vetenskap och politik. Ett viktigt värde med den starka betoningen på källkritik, empirism, objektivitet och sträng vetenskaplighet var att det kunde användas för att bekämpa nationalismen, konservatismen, kristendomen och idealismen. En naturalistisk ontologi som rättfärdigades med en sträng empirism kunde användas för att kritisera den idealistiska historiesynen och samtidigt framställa det som en kamp för

den rena vetenskapen. Som det hette i programförklaringen av den av Lauritz Weibull startade tidskriften *Scandia*:

Tidskriften vill söka hålla borta varje tendens främmande för rent vetenskaplig åskådning. Den vill sträva mot obetingad objektivitet. Nationellt, politiskt eller religiöst ståndpunkts-tagande är i strid mot de vetenskapliga grundsatser, i vilkas tjänst den arbetar. Den historiska vetenskapens mål är att konstatera historiska fakta och att på grundval av dessa klart och exakt framlägga, hur livet, andligt och materiellt, i ett allsidigt orsakssammanhang gestaltat sig i det förflutna. [-] Denna tidskrifts strävan är en historisk rekonstruktion vilande endast på säkra utgångspunkter. (*Scandia* 1928, omslag)

Med hjälp av långtgående krav på källkritik och ett maktrealistiskt perspektiv med aktörer drivna av ekonomiska intressen och maktbegär punkterades viktiga episoder i statsidealismens nationalistiska hjälteberättelser. Den gamla irrationella, traditionella bråten skulle rensas ut, liksom all "metafysik" skulle rensas ut inom andra discipliner som filosofi och teologi (Källström 1986). Här finns påtagliga paralleller till den analytiska filosofins strävan efter strikt vetenskaplighet och den rationalistiska kulturradikalismens kamp mot ett oscariskt borgerligt Sverige och en kristen, idealistisk och konservativt nationalistisk kultur.

Strävan efter vetenskaplig stränghet tycks därutöver ha varit förenad med ett äckel och obehag inför sentimentalism, vaghet och osäker kunskap som motsvarades av kulturradikalismens kamp mot förljugenhet och förkonstling. Istället framhölls det naturliga och sakliga som ideal, vilket lätt likställs med det verkliga och det sanna. Den distanserade och objektiverande hållningen och oviljan att

acceptera något som inte låter sig bevisas objektivt tycks vara förbunden med ett sådant obehag inför det oklara och det förljugna. En del av förklaringen till den aggressivitet som dessa förespråkare för tolerans, rationalitet och demokrati gav uttryck för gentemot sina motståndare ligger förmodligen i ett hat mot förljugenhet och en misstänksamhet mot illusioner.²

Ett viktigt skäl till ”vetenskaplighetens” och objektivismens lockelse under efterkrigstiden var att den mot bakgrund av nazismen som en hotande irrationell ideologi kom att framstå som ett skydd mot förförliska totalitära ideologier och därmed som ett led i försvaret av demokratin. Med nazismen som slagträ kunde även historiefilosofi, idealism och romantik associeras till totalitära ideologier och nationalism, konservatism och kristendom tillbakavisas. Historikern fick rollen som främjare av historiens avmytologisering – en ideologisk renhållningsarbetare i demokratins och radikalismens tjänst (Östling 2008, s. 263–5).

Eftersom endast säkerställda fakta godtogs och Hjärnes idé om sannolikhet avfärdades, blev det svårt att formulera övergripande historiska tolkningar. Men denna svårighet uppfattades inte som något större problem eftersom huvuduppgiften var kritisk och nedbrytande, inte att verka i ett uppbyggligt eller orienterande syfte. ”Historikerns utgångspunkt är det principiella tvivlet”, som Lauritz Weibull formulerade det (Odén 1975, s. 45f). Historikerna sysselsatte sig i hög grad med små, avgränsade forskningsrelaterade problem, ofta knutna till de sedan tidigare kanoniserade nationella berättelsernas politiska strider under medeltid och stormaktstid. Den explicita kopplingen mellan kunskapen och kunskapens användning försvagades därmed och försvann nästan helt.³ Inom ramen för det demokratiska renhållningsarbetet framställdes skolning i källkritik som en kungsväg till kritiskt tänkande, den främsta nyttan med historiska studier (Zander 2001, s. 328f).

Erik Lönnroth var under flera decennier efter andra världskriget en av de främsta representanterna för Weibulltraditionen. Debatten mellan honom och Hjärnelärjungen Bertil Boëthius kring 1950 uppfattades redan i sin samtid som en betydelsefull strid mellan två läger. Lönnroth hade i texten ”Epik och historia” (1949a), som ingick i Lönnroths essäsamling *En annan uppfattning*, vänt sig mot subjektivism och hjälteskildringar i historia och betonat vikten av en strängare tillämpning av källkritik. Boëthius försvarade den etablerade historievetenskapens inriktning genom att tona ner det nya i Lönnroths perspektiv och tillbakavisa vad han uppfattade som Lönnroths ensidiga uppmärksammande av ekonomiska faktorer. Lönnroths uppfattning om Kalmarunionen var enligt Boëthius mindre ett uttryck för ett vetenskapligt framsteg än all historieskrivnings – även Lönnroths – tidsbundenhet. Gentemot Lönnroths kritik av ”epik” och betoning av vetenskaplig forskning, underströk han det kulturella värdet av historieskrivning (Boëthius 1950). Några år tidigare hade han pekat på det berättigade kravet på synteser och att historieskrivningen skulle ses som en del av ”det allmänna kulturarbetet” (Boëthius 1942). Lönnroth hävdade i sin replik att Hjärneskolans historiker alltför okritiskt förde vidare Geijers historiesyn, men att den inte lät sig förena med de nya rön som framkommit och att det därför var dags att bygga upp en ny historiesyn.

Parallellt med konflikten mellan två historiesyner förekom uttryck för en ideologisk konflikt mellan en mer idealistisk, nationalistisk konservatism och en mer materialistisk, rationalistisk radikalism. Lönnroth framställde det dock som en konflikt mellan vetenskaplighet, framför allt förstådd som förutsättningslös källkritik, och ”konserverativa idealbilder i Sveriges historia” och dess ”gammaldags idealistiska uppfattning” (Lönnroth 1949a; 1950; Gunneriusson 2002, s. 146). Att det fanns en grundläggande skillnad inte bara i historiesyn

utan också i kunskapssyn kan skönjas i Boëthius replik (1951) där han underströk att det historiska perspektivet och "vad vi anse värt att veta och undersöka ytterst bestämmas av vårt tidsbestämda kulturmedvetande". Att helt utesluta värderingar och subjektiva aspekter var varken möjligt eller önskvärt, i den meningen att anknytningen till den egna tiden utgjorde "historiens livskälla" och att en "historieskrivning, som ej ytterst bottnar i levande personlig gemenskap med sin egen tids livsfrågor, blir snöpt". Genom att göra sig medveten om detta kunde historikern dock undvika att styras godtyckligt av sina egna uppfattningar och istället låta sig påverkas av empirin.

Lönnroth uppfattade sig stå i förbund med framsteget och framtiden, i kamp mot en gammaldags världsbild. De båda världskrigen hade tårt på trovärdigheten i den idealistiska världsbilden, i synnerhet i den heroiserande historieskrivningen som hade främjat aggressiv nationalism och bedömdes ha medverkat till krigen. Under intryck av nazismen och andra världskriget skrev Lönnroth att "[k]ampen mot propagandamyterna är en uppgift, som måste lösas i nutidens samhälle. Som social funktion för historievetenskapen räcker den mer än nog." (Lönnroth 1943, s. 148) I en text om Lauritz Weibull heter det: "Kamp för sanning och oförvillade fakta, trotsigt hävdande av den klara tanken är av större värde får våra dagars Sverige än dammiga hjältemyter. De är överhuvudtaget värden av stor betydelse i en förvirrad nutidvärld." (Lönnroth 1949b, s. 27f) Heroisering och idealism förknippades med mytologi och en falsk verklighetsbild. Därför uppfattades striden mot idealismen inte som en fråga om perspektiv eller kunskapsintresse utan som en fråga om sanning och vetenskaplighet. Denna kamp mot förförisk historieskrivning gjorde saklighet, skepticism och en distanserad, objektiviserande hållning till värdefulla dygder.

Historikerns arbete måste vara en ständig strid mot suggestiva stämningsvärden. Hans mål måste vara sanningen och intet annat än sanningen. Det är hans uppgift att hålla stånd mot varje falsk förenkling av verkligheten, hur ärevärdiga traditioner eller populära moder[sic!] den än representerar. Men den historiska syntesen ligger till sitt sanningsvärde farligt nära dikten, och historisk forskning och historisk dikt har i alla tider utövat växelverkan. Lyckas historien för framtiden att hålla sig fri från episk dikt och överlåta denna åt litteraturen, så har den tagit ett avgörande steg på sin väg mot vetenskaplig exakthet. En vetenskapsman måste hoppas att så skall ske – hur impopulärt det än är och blir. (Lönnroth 1949a, s. 13)

När vetenskaplighet blev en överordnad norm låg det nära till hands att föra diskussionen om historievetenskapens inriktning i termer av vilken typ av historia som motsvarade den strängaste vetenskapsuppfattningen. Eftersom vetenskapligheten framför allt uppfattades ligga i källkritiken hade idealismen och dess bildande ambitioner om att teckna större historiska sammanhang och att göra nutiden begriplig i relation till sådana perspektiv i princip förlorat på förhand. De vetenskapsteoretiska ståndpunkterna sattes av Weibullianerna därtill in i en historisk framstegsberättelse, där idealismens historiesyn helt enkelt utgjorde ett passerat stadium medan ”vetenskaplig exakthet” framställdes som utvecklings mål (Lönnroth 1949a).

Den underliggande anda som gjorde Weibullskolans objektivism och strävan efter sträng vetenskaplighet meningsfull låg således, för att sammanfatta, i kampen mot konservatismen, den krigshetsande nationalismen och de totalitära regimernas masspropaganda, den förljugna idealismen och kristendomen samt i övertygelsen om att arbeta i framstegets, förnuftets och demokratins tjänst. Därför var det angeläget att avförtrolla det förflutna i betydelsen att avidealisera och avheroisera det.

Den engagerade socialhistorikern i jämlighetens tjänst

Den kritik som riktades mot den weibullianska positivismen under 1960-talet och 1970-talet gör det befogat att tala om uppkomsten av ett nytt ethos. Kritik riktades mot inriktningen på politisk historia i snäv mening och den anti-ideologiska hållningen. Kritiken gällde även att positivismen inte artikulerade teoretiska utgångspunkter och att den i avsaknad av större historiska perspektiv bara sysslade med avgränsade problem som gjorde forskningen trivial. Istället förordades en forskning som tog aktiv ställning för förtryckta samhällsgrupper och som främjade en ”progressiv” och ”radikal” samhällsförändring (Norrlid 1981 [1978], s. 87).

Detta var den tid då socialhistoria och arbetarhistoria slog igenom. Ett antal stora socialhistoriska forskningsprojekt genomfördes, med inriktning på den senmedeltida agrarkrisen, stormaktstidens sociala och finansiella problem, de svenska folkrörelserna, emigrationen till Amerika och industriarbetarklassens uppkomst. Flera av dessa projekt byggde på omfattande kvantitativa undersökningar (Lilja 1989, s. 83–87). I folkrörelseprojektet anknöt man till moderniseringsteori för att tolka övergången från ”ett äldre, agrart ståndssamhälle” till ”ett modernt industri- och klassamhälle”. Folkrörelserna hade brutit ner de gamla auktoritetsformerna, främjat dialog och ickevåldslösningar och därigenom spelat stor roll för det svenska samhällets fredliga utveckling till demokrati (Lundkvist 1981, s. 149, 180f). Utifrån en sådan berättelse tenderar det moderna Sverige att framstå som ett bra samhälle och ”folket” i form av folkrörelserna att tillmätas stor betydelse för samhällets inriktning.

Uppvärderingen av folket och deras levnadsvillkor gentemot samhällseliten och den politiska sfären präglade hela den socialhistoriska

inriktningen och var en viktig aspekt av kritiken mot den politiska historiens tidigare dominans. Den utgjorde en parallell till den förändring i synen på demokrati som skedde vid denna tid, från en betoning på det politiska styrelseskicket till en betoning på folkets aktiva deltagande och social jämlikhet.

Historiematerialismen blev ett betydelsefullt teoretiskt perspektiv och kom att påverka en stor del av historievetenskapen långt in på 1980-talet. Inom den ramen skulle det kapitalistiska klassamhällets uppkomst och karaktär synliggöras.

Inom arbetarhistorien handlade ett viktigt område om arbetarpartiernas historia och arbetarrörelsens reformistiska inriktning i Sverige. Intresset var ofta knutet till en kritik av reformismen och frågan om varför en socialistisk revolution hade uteblivit. I nära anslutning till detta intresserade man sig också för fackliga motståndstrategier. Här kan paralleller till den politiska 60- och 70-talsvänsterns berättelser skönjas. Ett annat område handlade om olika yrkesgruppers villkor och hur de har påverkats av arbetsprocessens och teknikens förändring, inte minst arbetets utarmning. I anslutning till den marxistiska berättelsen om kapitalismen forskades även kring övergången från feodalism till kapitalism och industrialiseringsfasen i kapitalismen, vilket kan ses som ett sätt att belysa och förklara orsakerna till det nuvarande samhällets avigsidor (Björlin 1991; Edgren och Olsson 1991; Wiklund 2006, s. 162–231).

Ett tidstypiskt perspektiv var analys av sociala och ekonomiska strukturer. Vari låg dess "visions of good"? Ett viktigt skäl till klass- och strukturperspektivens lockelse var att de kunde synliggöra social och ekonomisk ojämlikhet. Dessutom uppfattades det som ett argument för jämlikhet att betona hur betingade människors situation var av strukturerna. Att tillmäta enskilda aktörers intentioner stor vikt uppfattades däremot som naivt ("idealistiskt") och som ideologiskt

motbjudande eftersom det lade ansvaret på den enskilde och därigenom legitimerade ojämlikheten. Antiidealismen fördjupades därmed ett steg genom att även rikta sig mot Weibullarnas maktrealistiska aktörsperspektiv.

Ett exempel på socialhistoria från denna tid är Christer Winbergs berömda avhandling *Folkökning och proletarisering* från 1975. Den kritiserade den malthusianskt präglade förklaringen av 1800-talets proletarisering som ett resultat av folkökningen och betonade istället hur kapitalismen hade förstärkt den sociala skiktningen och medfört att vissa sociala grupper hade proletarisrats, beroende på deras relation till jordägande och produktionsmedlen. Kapitalismen framstod därmed som huvudproblemet bakom den ökade ojämlikheten och fattigdomen. I marginalen relaterades till synen på befolkningsexplosionen i tredje världen (Winberg 1975, s. 30).

”Kritiskt tänkande” fick en ny innebörd. Inom Weibullparadigmet stod det kritiska tänkandet framför allt för skepticism och höga krav på källkritik och empirisk bevisföring. Inom den marxistiskt inspirerade forskningen stod det snarare för en samhälls- och maktkritisk inställning, ofta i form av kritik av kapitalism och klassamhälle. Att anlägga ett klassperspektiv som synliggör strukturell ojämlikhet kunde därför uppfattas som ett tydligare uttryck för kritiskt tänkande än att med skeptikerns distans kräva ytterligare empiriska belägg för perspektivet.

Teoriernas intåg innebar att teoretisk medvetenhet blev en källa till status inom kåren och ett viktigt tecken på vetenskaplig kvalitet, samtidigt som det ofta gjorde avhandlingarna mer svårtillgängliga för allmänheten. Inriktningen på avgränsade och forskningsrelaterade studier bestod även om de relaterades till större teoretiska perspektiv. Satsningarna på större forskningsprojekt kan dock ses som ett försök att motverka specialiseringen inom ämnet och gav

upphov till ett antal syntetiserande sammanfattningar (Åmark 1981).

Det ethos som gjorde den strukturalistiska socialhistorien meningsfull präglades sammanfattningsvis av identifikation med "folket", arbetare och bönder och kamp för jämlikhet och mot kapitalism och klassamhälle. Weibullianismens distanserade och skeptiska empirism ersattes i viss mån av socialt och ideologiskt engagemang som kunde vetenskapliggöras med teoretiska perspektiv. Den kritiska antiidealismen försköts från aktörsorienterad maktrealism till strukturalistiska och samhällskritiska klassperspektiv. Både den kritiska antiidealismen och det sociala engagemanget måste förstås mot bakgrund av kampen för jämlikhet.

Den makt- och upplysningskritiska kulturhistorikern

Den socialhistoriska forskningen utmanades under 1980- och 1990-talet av en kulturhistorisk vändning. I viss mån utgjorde den en fortsättning på socialhistoriens solidaritet med förtryckta grupper och kamp för jämlikhet, men i andra avseenden skedde betydelsefulla förändringar som kan knytas till ett nytt ethos.

Den kulturhistoriska inriktningen betydde både att kulturella fenomen ägnades ett ökat intresse jämfört med politiska händelser och sociala strukturer och att de senare, i den mån de hamnade i fokus, i högre grad tolkades som kulturella fenomen. Historiematerialismens objektiva klassbegrepp ersattes av kulturhistoriska tolkningar av de historiska aktörernas identiteter och självförståelse. Sådant som tidigare har uppfattats som naturligt, objektivt eller förnuftigt "avnaturaliserades" och relativiserades som kulturfenomen utifrån civilisationskritiska och maktkritiska eller historiskt contextualiserande

perspektiv (Berkhofer 1995). Etnologisk kulturanalys utgjorde en viktig inspirationskälla för denna strömning inom historievetenskapen (Frykman & Löfgren 1979; Ehn & Löfgren 1982).

En annan förändring bestod i synen på relationen mellan aktör och struktur, som var en återkommande fråga i teoretiska diskussioner. Varför framstod strukturalistisk socialhistoria inte längre som lika tilltalande? En lockelse med strukturalismen var att den kunde användas för att framhäva graden av förtryck och fortsatte att fungera så inom ramen för maktkritisk diskursanalys inspirerad av Foucault. Men på 1980-talet kunde strukturalistiska perspektiv kritiseras för att vara alltför deterministiska och för att inte lämna något utrymme för aktörers handlande. Det var inte ett försvar av ojämlikhet, utan berodde snarare på att hård determinism upplevdes som alltför pessimistisk och respektlös gentemot de historiska aktörerna. Determinism och hård strukturalism uppfattades nu motverka tron på att det går att förändra världen och att det finns en möjlighet att göra motstånd mot makten och förtrycket. Dessutom skulle de historiska aktörerna inte objektiveras eller avfärdas, utan tas på allvar och betraktas som subjekt.

Den kulturhistoriska riktningen gick därför hand i hand med ett intresse av att leva sig in i de historiska aktörernas egna föreställningsvärldar istället för att utgå från teoretiskt fastslagna objektiva intressen, identiteter och kategorier. Det fick konsekvenser för bedömningen av historiska världsbilder och historiska aktörers rationalitet. Ifrågasättandet av upplysningens rationalism och vetenskapens auktoritet främjade uppfattningen att det kunde finnas många olika sätt att vara rationell på och andra rimliga världsbilder än upplysningens. Det både motiverade och berättigades av konstruktivismen och övertygelsen att det inte finns en och endast en sann beskrivning av verkligheten utan många olika sätt att kategorisera verkligheten. Det kritiska

uppdraget tolkades nu i högre grad som att lyfta fram alternativa tolkningar och att därigenom kritisera eller problematisera nutida kulturmönster och föreställningar. Denna tendens förstärktes av mångfalden av teoretiska perspektiv.

Mycket av denna forskning kan relateras till maktkritik, relativisering och en strävan efter tolerans, jämlikhet och frigörelse från förtryck i olika avseenden. Genushistoria och postkoloniala perspektiv samsas med antirasism, erkännandepolitik och främjande av demokrati och mänskliga rättigheter. Det finns också ansatser med inifrån-perspektiv på gångna tiders förståelsehorisonter och kulturanalytiska tolkningar av fenomen som våld, vänskap, nationella och regionala identiteter, politiska rörelser osv. En senare tendens som visar sig i den etiska och existentiella vändningen och det ökade intresset för biografier tycks hänga samman med en vilja att komma i kontakt med det mänskliga och att beröra och bli berörd, att uppleva det förflutna som meningsladdat. Somliga har talat om en tendens till ”återförtrollning” (Iggers 1997, s. 14, 75, 98f). Jämfört med Erik Lönnroths kamp mot ”suggestiva stämningvärden” utgör det en markant förändring.

Ska man lyfta fram någon enskild historiker som exempel på den kulturhistoriska inriktning som beskrivits ovan, tillhör Eva Österberg en av de mest betydelsefulla företrädarna. Hennes forskning ger uttryck för flera av de tendenser som nämnts och som lärare, projektledare och handledare för många doktorander har hon även bidragit till att forma en lång rad yngre forskare.

Den kritiska, ifrågasättande och emancipatoriska rollen har en fortsatt stark ställning. Samtidigt har anspråken på sanning och objektivitet skruvats ner avsevärt. Snarare än att slå fast fakta eller den tidigare marxismens tendens till ideologisk dogmatism i vetenskaplig dräkt dominerar pluralism och uppgiften att problematisera och

lyfta fram alternativa tolkningar. Positivismens vilja till säkert vetande har snarast ersatts av en motvilja mot objektivism. Kritiken av förtryck riktas inte bara mot en politisk elit eller kapitalismen och klassamhället utan ofta mot kulturella fenomen som diskriminerande bilder och berättelser och har även riktats mot upplysningsrationalismens auktoritära sida och vetenskapens sanningsanspråk. Den underliggande strävan som besjalar uppgiften att problematisera, motviljan mot objektivism, pluralismen och avnaturaliseringen kan sammanfattas som kritik av förtryck och maktutövning i olika former och kamp för tolerans och jämlikhet mellan olika grupper.

Avslutande reflektioner

Går det att urskilja några övergripande linjer i förändringarna av historievetenskapens ethos? Vilka förhoppningar föranleder det om framtidens historievetenskap?

En av de mest centrala förändringarna av historikernas vetenskapliga ethos sedan Weibullskolans glansdagar består i den minskade tron på möjligheten och önskvärdheten av en objektiv beskrivning av det förflutna. Vetenskap framstår inte längre som något oproblemiskt och odelat gott utan också som en maktfaktor. Delvis kan det ses som en följd av en ökad vetenskapsteoretisk reflektion och medvetenhet, men det handlar också om att värna pluralism och tolerans och att motverka förtryck med vetenskapen som auktoritet. Det medför naturligtvis en viss ambivalens vad gäller de egna giltighetsanspråken.

En annan betydelsefull förändring handlar om vad som bekämpas, för historikernas roll har i hög grad varit kritikernas. Det kristna och konservativt borgerliga Sverige och rojalistisk nationalism som hade bekämpats under 1950-talet och tidigt 1960-tal blev efter hand en

mindre relevant motståndare. Istället framträdde kapitalismen och bristen på social jämlikhet som ett viktigare problem. Kritikens fokus försköts senare till det moderna samhällets disciplinering och exkludering av avvikare, rasismen samt den strukturella underordningen av kvinnor.

Under senare decennier har rollen som kritiker kompletterats med en ökad nyfikenhet för sådant som har gått förlorat i det moderna samhället och i tidigare historieskrivning. Historikern blir då någon som gräver fram fascinerande fenomen från det förflutna och lyckas framställa dem på ett spännande sätt. Att något är ”spännande” har blivit ett viktigare relevanskriterium under 1990- och 00-talen. Det är en tendens som anknyter till kritiken av upplysningsrationalismens ”dödande” och förtingligande objektivering av världen och kan relateras till den upplevelse av meningsförlust som kan anas i intresset för mening i den kulturhistoriska och språkliga vändningens historieskrivning. Denna tendens är förenlig med uppgiften att problematisera nutida synsätt men även med historia som underhållning.

Historikerna är idag betydligt mer synliga i offentligheten, både på grund av det ökade intresset för historia i allmänhet under de senare decennierna och på grund av historikers ökade lust och ansträngningar att synas. Historia som underhållning har fått större utrymme, men i det sammanhanget är det inte främst forskare som engageras. Mer betydelsefullt är att historiker har deltagit i ett flertal viktiga offentliga debatter om känsliga ämnen i Sveriges 1900-tals-historia, till exempel om Sveriges agerande under andra världskriget, SÄPO:s övervakningsverksamhet och ”1968”. Dessutom tillmäts historia numera en viktig roll för skolelevers identitet och utveckling till demokratiska och toleranta medborgare. Samtidigt fortsätter historievetenskapens ethos att domineras av kritikerns roll.

Inför framtiden finns det anledning att också framhålla historievetenskapens positiva uppgifter, som sedan kritiken av statsidealismens historia för "Gud och fosterlandet" har hamnat i skuggan av det kritiska uppdraget i dess olika former. Det nutida samhällets snabba förändringar, komplexitet och brist på överskådlighet ökar behovet av kulturell orientering och att göra världen begriplig. Att göra människors handlande och kulturella uttryck, liksom andra kulturer och historiska epoker, begripliga motsvarar en roll som tolk. Att skapa överblick och att formulera synteser kan liknas vid rollen som kartritare och vägvisare. Kartritaren och vägvisaren bestämmer inte var resenären ska resa, men ger en överblick som gör det lättare att förhålla sig till olika färdmål. Orientering har även en annan aspekt: att överväga val av färdriktning. Det motsvarar en roll som rådgivare. Därmed avses inte i första hand maktens rådgivare, utan medborgarnas rådgivare, en röst som bidrar med fördjupad reflektion och insikt i frågor om kulturell orientering utan att själv avgöra frågan. Rollen som rådgivare är mindre auktoritär än uppfostrarens och mindre anspråksfull än den roll som samhällets moraliska samvete som intellektuella tidigare ofta gjort anspråk på. Det är en annan roll än profetens, som Weber ställde upp som negativt alternativ till vetenskapsmannen (Weber 1995). Att orientera och resonera kring olika alternativ är betydligt mer än personligt "tyckande", som ofta har framställts som alternativet till vetande. Objektivismens skarpa uppdelning mellan subjektivt och objektivt har inte lämnat mycket utrymme för en passande kunskapsform för historiskt tänkande.

Historiedidaktikens successiva återkomst från slutet av 1970-talet och framåt och intresset för historiemedvetande och större historiska berättelser har i viss mån utgjort ett tillfrisknande från Weibullskolans snäva inriktning på säkert vetande och forskning. Den kulturhistoriska vändningens ifrågasättande av objektiverade identiteter

och berättelser innebar en befrielse från historiematerialismens och objektivismens dogmatism. För framtiden framstår det som angeläget att utveckla den didaktisk-pragmatiska dimensionen, utan att förlora de framsteg som skett sedan statsidealismens dagar vad gäller teoretisk medvetenhet, kritiskt tänkande och olika former av demokratisering av vetenskapen.

¹ Jag vill tacka Johan Östling som lämnat värdefulla kommentarer på en tidigare version av texten.

² Förutom Lauritz Weibull gav t.ex. Tingsten och Hedenius uttryck för en liknande attityd. Om kulturradikalismens kritik av förljugenhet, se Skoglund (1993). Weibull som kulturradikal berörs i Forser (1993). Om Hedenius attityd, se Lundborg (2002).

³ Torstendahl (1979) har påpekat att också många av statsidealismens historiker arbetade med avgränsade empiriska undersökningar utan att själva formulera större perspektiv. Omvänt fanns det historiker i Weibullskolan som även skrev ett slags synteser, t.ex. Erik Lönnroth och Ingvar Andersson. Lönnroth (1943) pläderade också explicit för synteser och för att behandla sådana problem som har betydelse för större historiska sammanhang på ett sätt som i vissa avseenden påminner om Hjärnelärjungen Eli Heckscher (1940). En avgörande skillnad synes dock ha varit att syntesernas värde i Hjärneskolan – åtminstone som en ambition – var knutna till ett vidare bildningsarbete, ”det allmänna kulturarbetet” (Boëthius 1942), medan syftet med synteserna enligt Lönnroth (1943) var att ersätta ”propagandamyterna”. Enligt Lönnroth skulle det ske genom att utveckla historievetenskapen till en förklarande samhällsvetenskap som analyserar orsakssammanhanget till betydelsefulla historiska företeelser i ett komparativt perspektiv.

Berkhofer, R. F. (1995). *Beyond the Great Story. History as text and discourse*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Björlin, L. (1991). ”De svenska arbetarpartierna. Forskning under 1970- och 1980-talen”, s. 43–59 i Misgeld, K. och Åmark, K., red. (1991). *Arbetsliv och*

- arbetarrörelse. *Modern historisk forskning i Sverige*. Stockholm: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.
- Boëthius, B. (1942), "Ett program för svensk historieskrivning", *Historisk Tidskrift* 1942, s. 95–103.
- Boëthius, B. (1950), "Behöver vår historievetenskap lägga om sin kurs? Ett diskussionsinlägg i anslutning till professor Erik Lönnroths essaysamling *En annan uppfattning*", *Historisk Tidskrift* 1950, s. 229–246.
- Boëthius, B. (1951) "Principfrågor. En fortsatt debatt", *Historisk Tidskrift* 1951, s. 54–64.
- Edgren, L och Olsson, L. (1991). "Arbetare och arbetsliv. svensk arbetarhistorisk forskning", s. 7–26 i Misgeld, K. och Åmark, K., red. (1991). *Arbetsliv och arbetarrörelse. Modern historisk forskning i Sverige*. Stockholm: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.
- Ehn, B. och Löfgren, O. (1982). *Kulturanalys*. Malmö: Gleerups.
- Ers, A. (2008). *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingsten 1939–53*. Bokförlaget h:ström – Text & Kultur.
- Forser, T. (1993). "Oavhängiga kulturradikaler och reformradikala socialdemokrater. Utopi och besinning i folkhemmet", s. 135–156 i Nolin, B., red. (1993). *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Frykman, J. och Löfgren, O. (1979), *Den kultiverade människan*. Lund: Liber-Läromedel.
- Heckscher, E. (1940). "Harald Hjärne och den moderna historievetenskapen i Norden", *Historisk Tidskrift* 1940, s. 133–152.
- Heckscher, E. (1951). "Om historiska misstag och deras behandling", *Historisk Tidskrift* 1951, s. 1–13.
- Gunneriusson, H. (2002). *Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957*. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Iggers, G. G. (1997). *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover/London: Wesleyan University Press.
- Källström, S. (1986). *Den gode nihilisten. Axel Hägerström och striderna kring uppsalafilosofin*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Lilja, S. (1989). *Historia i tiden*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundborg, J. (2002). *När ateismen erövrade Sverige. Ingemar Hedenius och debatten kring tro och vetande*. Nora: Nya Doxa.

- Lundkvist, S. (1981). "Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920. Bakgrund och utgångspunkter", Åmark, K., red. (1981). *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning*. Stockholm: LiberFörlag, s. 148–184.
- Lönnroth, E. (1943). "Historien och aktualitetskravet", *Tiden* 1943, s. 142–154.
- Lönnroth, E. (1949a). "Epik och historia", s. 7–13 i Lönnroth, E. (1949). *En annan uppfattning*. Stockholm: Bonniers.
- Lönnroth, E. (1949b). "En banbrytare", s. 22–28 i Lönnroth, E. (1949). *En annan uppfattning*. Stockholm: Bonniers.
- Lönnroth, E. (1950). "Är Sveriges historia oföränderlig?", *Historisk Tidskrift* 1950, s. 380–391.
- Merton, R. K. (1973). "Science and the Social Order", s. 254–266 i Merton, R. K. (1973). *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Misgeld, K. och Åmark, K., red. (1991). *Arbetsliv och arbetarrörelse. Modern historisk forskning i Sverige*. Stockholm: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.
- Nordin, S. (2008). *Humaniora i Sverige. Framväxt – Guldålder – Kris*. Stockholm: Atlantis.
- Norrlied, I. (1981[1978]). "Utveckling eller utarmning: Den historiska forskningen i Sverige vid skiljevägen", Åmark, K., red. (1981). *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning*. Stockholm: LiberFörlag, s. 68–91. [Urspr. publ. i *Scandia* 1978, s. 5–24]
- Odén, B. (1975). *Lauritz Weibull och vetenskapssambället*. Lund: Liber Läromedel/Gleerup.
- Skoglund, C. (1993). "Kulturradikalismen – arvet och förnyelsen", s. 103–131 i Nolin, B., red. (1993). *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Taylor, C. (1992). *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge University Press.
- Torstendahl, R. (1964). *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*. Uppsala.
- Torstendahl, R. (1979). "Historiska skolor och paradigm", *Scandia* 1979: 2, s. 151–170.
- Weber, M. (1978). *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Argos.
- Weber, M. (1995[1919]). *Wissenschaft als Beruf*. Stuttgart: Reclam Verlag.

- Wiklund, M. (2006). *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*. Stehag: Symposium.
- Winberg, C. (1975). *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Zander, U. (2001). *Fornstora dagar; moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Lund: Nordic Academic Press.
- Åmark, K. (1981). "Några drag i den svenska historieforskningens utveckling under 1960- och 1970-talen", s. 7–36, Åmark, K., red. (1981). *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning*. Stockholm: LiberFörlag.
- Östling, J. (2008). *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*. Stockholm: Atlantis.

Ett sällan klart sett men levande forskningsethos

Ingvar Johansson

Det svenska forskarsamhället har inget dokument som föreskriver vad forskare bör vara besjälade av när de bedriver sin forskning. Informellt svävar dock över forskningsvattnen ett ethos, även om det inte är detsamma inom alla fakulteter eller ens inom en fakultets alla ämnen. I den första delen av den här uppsatsen ska jag presentera och kritisera tre idealtypiskt beskrivna forskningsethos:

1. upplysningsethoset
2. värderingsethoset
3. postmodernismethoset

Alla dessa har under efterkrigstiden propagerats i Sverige. Naturligtvis med olika framgång under olika decennier, och med varierande styrka i olika discipliner. Eftersom jag primärt är intresserad av rimligheten och konsistensen av idealtyperna, har jag inte gjort något försök att ta reda på exakt när och var de dominerat. Inte heller utbredningen av deras ibland fredliga men självmotsägande samexistens i enskilda forskares själar; tyvärr uppstår inte alltid kognitiv dissonans där den borde. Vissa forskare kan i ett ögonblick motivera sin forskning utifrån ett ethos (t.ex. postmodernismethoset) och i ett annat

ögonblick utifrån ett annat (som upplysningsethosen). Uppenbart är dock att upplysningsethosen under 50- och början av 60-talet dominerade nästan helt, och att postmodernismethosen sedan ett eller två decennier dominerar åtminstone samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning; kritik i bokform började komma i slutet av 90-talet, se t.ex. Ian Hacking (2005 [1999]). Värderingsethosen, som såväl logiskt som kronologiskt intar en slags mellanposition, har propagerats av bl.a. ekonomen Gunnar Myrdal (1968) och sociologen Joachim Israel (1972a,b); och det hade ett visst inflytande i samhällsvetenskaperna under 70-talet.

När det ovanstående är avklarat ska jag övergå till att presentera och försvara det som jag i brist på bättre namn kallar:

4. nyupplysningsethosen.

Jag är övertygad om att detta ethos helt eller delvis genomsyrar många av dagens forskare, trots att de kanske inte reflekterat över det. Uppsatsen är skriven i förhoppningen om att nyupplysningsethosen ska få större utbredning om det blir explicit formulerat och presenterat som det alternativa ethos det faktiskt är. Jag hoppas naturligtvis också att det på lång sikt ska kunna bli det dominerande post-post-modernismethosen.

Upplysningsethosen

Koncist sammanfattat säger detta ethos till forskaren:

1. Sök med hjälp av empiri och ditt förnuft sanningen; låt i ditt sanningssökande inte ditt förnuft snedvridas av några emotioner, värderingar eller bundenhet till existerande traditioner.

Den kritik av upplysningsethosen som jag accepterar står på två ben. Det ena säger att upplysningsethosets försök att i själva forskargärningen helt isolera forskarens förnuftsformåga från resten av personen är en psykologisk omöjlighet. Vare sig de vill eller inte bär forskare med sig sina emotioner och värderingar även i sin forskargärning. Vetenskapshistoria, vetenskapssociologi och vetenskapspsykologi har på ett övertygande sätt påvisat detta faktum.

Det andra benet är primärt vetenskapsfilosofiskt, även om också här vetenskapshistoriska fakta har spelat en stor roll för argumenteringen. Upplysningsethosen är knuten till tron att en gång etablerade vetenskapliga sanningar inte senare på något grundläggande sätt behöver förändras. Men ser man till de revolutionerande förändringar av fysiken som först relativitetsteori och sedan kvantmekanik åstadkommit, så blir av rent induktiva skäl en sådan tro omöjlig att hålla fast vid. Vetenskapsfilosofiska reflektioner lägger så till att alla vetenskapligt intressanta data är, som det heter, "teoriimpregnerade". Det finns i vetenskapen ingen helt begreppslös empiri, och eftersom begrepp är mänskliga sociala konstruktioner kan man aldrig säkert veta om de vetenskapliga begreppen har en motsvarighet utanför forskarna eller till största delen bara är något som forskarna projicerar på verkligheten.

Tron på en trappstegsformad kumulativ utveckling av vetenskaplig kunskap är mycket klar i den franska upplysningen med dess form av betoning av förnuft och säker kunskap. Men det bör kanske tilläggas att tron finns i all traditionell upplysning, även i den skotska, trots att dess största namn är en radikal skeptiker, David Hume. Men dennes skepticism är av ett så fundamentalt slag att den inte har något speciellt att säga om hur vetenskapen kan eller inte kan utvecklas.

Värderingsethoset

De svenska portalfiguerna för värderingsethoset har jag redan nämnt. Tilläggas bör att detta ethos fick relativt stor spridning inom den icke-kommunistiska delen av 68-vänstern och kretsen kring den 1968 startade tidskriften *Häftet för kritiska studier* (se t.ex. Fjellström, 1969). Detta ethos uppmanar forskaren:

2. Gör dig innan du påbörjar din forskning medveten om vilka värderingar och värdepremisser du har, och låt sedan dessa (förutsatt att du nu också i klart ljus accepterar dem) genomsyra din forskning.

Utgångspunkten för denna rekommendation håller också jag för sann: åtskilliga forskare presenterar i god tro sina resultat som sanna trots att de är falska, och till yttermera visso snedvridna på ett sätt som gynnar forskarens utomvetenskapliga intressen. Men värderingsethoset grundar sig på att detta inte bara händer ibland, utan är ett ofrånkomligt och därför helt generellt faktum, åtminstone inom samhällsvetenskaperna; annars kunde man ju fortsätta att hålla fast vid upplysningsethoset. Jag ska kalla denna uppfattning *bias-tesen*. Den säger alltså:

- alla (alternativt: alla samhällsvetenskapliga) forskningsresultat innehåller en bias, och är därför i strikt mening falska.

Diskussioner av bias har alltid spelat en stor roll i juridiska sammanhang, men då under beteckningen "jäv". Domare och jurymedlemmar ska vara ojäviga. Om bias-tesen formuleras om till en motsvarande juridisk jävtes säger den: alla domare och jurymedlemmar är alltid jäviga, och fattar därför i strikt mening aldrig juridiskt korrekta beslut.

I sin vanliga formulering leder bias-tesen till en paradox, därför att den själv presenteras som en sann samhällsvetenskaplig utsaga. Som uppmärksammas inom filosofin, så uppvisar vissa generella påståenden sådana egenheter att de på något sätt måste kvalificeras. Ta påståendet ”alla påståenden är falska”; det kan i princip inte vara sant. Varför? Därför att om det är sant så säger det om sig självt att det är falskt. Bias-tesen säger: alla forskningsresultat innehåller en bias och är därför falska. Men eftersom den själv måste betraktas som ett samhällsvetenskapligt forskningsresultat, så följer att om bias-tesen är sann så säger den också att bias-tesen är biased och falsk. Alltså: om bias-tesen är falsk är den naturligtvis falsk, men om den är sann är den också falsk! Den kan omöjligen som generell tes vara sann, och måste naturligtvis därför som sådan överges.

Nu låter sig denna paradox på ett lätt sätt upplösas, men tyvärr för värderingsethosets företrädare inte på ett sätt som gör deras ethos rimligt. Det logiskt-semantiskt paradoxala försvinner omedelbart om de som skriver under på bias-tesen hävdar att de på något sätt står utanför dess räckvidd, och faktiskt på klassiskt upplysningsethosvis har funnit bias-tesen. Men då uppstår naturligtvis frågan varför inte upplysningsethoset också kan fungera i andra sammanhang. Så vitt jag vet har ingen lyckats lösa detta problem, dvs. att bias-tesen antingen är självmotsägande eller på ett helt godtyckligt sätt ställs utanför sin egen räckvidd. Själv är jag övertygad om att problemet är olösligt.

Men låt oss ändå för ett ögonblick bortse från detta problem. Värderingsethoset innehåller också en annan principiell underlighet. Ett ethos måste formulera något att sträva efter; det måste innehålla en regulativ idé. I upplysningsethoset är det idén om sanning som fungerar regulativt: sök sanningen! Detta betyder inte att sannings-sökandet måste stå i centrum i varje hörn av forskarsamhället och

varje fas av forskningsprocessen. Sanningssökande naturvetare kan t.ex. långa tider leka med ekvationer och datorsimuleringar utan några tankar om sanningar, och sanningssökande samhällsvetare och humanister kan på motsvarande sätt leka med tolkningar av datamaterial. Men för de som tror på sanningssökande är även dessa lek-situationer del av en större sanningssökarprocess. Vad kan värderingsethoset erbjuda som en alternativ regulativ idé? Så vitt jag kan se: ingenting alls. Låt mig förklara.

Enligt värderingsethoset ska forskarna medge att de är biased och göra orsakerna till sin bias explicita. Men om vi ändå inte kan komma åt några sanningar, vad är då poängen med denna rekommendation? Rationella personer ska naturligtvis inte bry sig om att lägga ned tid på att söka sanningar om de är övertygade om att sådana inte kan nås. Upplysningsethosets regulativa idé sanning måste för rationella personer i värderingsethoset bytas ut mot den underliga konceptionen ”sanning-för-forskarens-värderingar”. Detta kan så specificeras som att en forskare antingen bör försöka gynna sina långsiktiga intressen eller helt enkelt försöka i sin forskning ha så roligt som möjligt; det ursprungliga sanningsbegreppet försvinner helt. I själva verket tangerar i denna punkt värderingsethoset nästa ethos.

Postmodernismethoset

Postmodernismethoset lägger värderingsethosets epistemologiska relativism åt sidan till förmån för en ren epistemologisk nihilism. Det bärs upp av forskare som vid teoretiskt lämpliga tillfällen omfattar en stark/radikal/filosofisk (välj term) socialkonstruktivism; den svaga socialkonstruktivismen studerar sociala konstruktioner enligt upp-lysning- eller nyupplysningsethoset (Searle, 1999). Den *starka socialkonstruktivistiska tesen* kan formuleras så:

- våra språkliga sociala konstruktioner finns, men huruvida det också finns en av dem oberoende existerande strukturerad verklighet är en fråga vi inte behöver bekymra oss om; finns inte denna verklighet så finns det inte heller något att ha kunskap om, och om den finns så är det ändå helt omöjligt att få någon kunskap om den.

Och själva postmodernismethoset uppmanar forskaren:

3. Gör dig fri från det traditionella sanningsbegreppet, och skapa sedan i din forskning de sociala konstruktioner som du av politiska eller andra värderingsmässiga skäl anser vara bra; eller (om du inte bryr dig om någon normativ dimension) helt enkelt faller dig i smaken.

De starka socialkonstruktivisterna har en ytlig analys av språket. De betonar (med två filosofiska fackuttryck som jag snart ska förklara) så kraftigt språkets *performativa* sida, att de inte tillräckligt bryr sig om att analysera språkets *intentionala* sida. Och detta får för dem allvarliga konsekvenser. Mycket, men inte allt, av det jag säger härnäst återfinns hos John Searle (1979, kap. 1 och 3).

Den som har ett språk kan s.a.s. ur intet skapa verkliga samhällsligt existerande fenomen. Om du säger till den som lånar dig pengar ”Jag lovar att betala tillbaka i morgon”, så skapar du i och genom ditt yttrande en social entitet, ett löfte; och löftet finns även om du tyst för dig själv säger att du inte tänker hålla det. Givet en viss organisatorisk kontext så blir som ur intet ett möte öppnat och skapat om ordföranden deklarerar ”Härmed förklarar jag mötet öppnat”. Löften och deklARATIONER är typiska sociala konstruktioner. Detsamma kan sägas om språkliga känslouttryck (”Fy, vad äckligt!”) och ordergivning tagen i vid mening, innefattande allt från svaga

uppmaningar ("Snälla, sätt på lite musik!") till militära befallningar. Den primära funktionen hos yttranden av typen löften, deklarationer, känslouttryck och order är att med ord göra eller utföra (eng. "perform") något; därav termen "performativ".

Men också med påståenden gör man något, dvs. också påståenden har en performativ sida. Genom att göra ett påstående visar man offentligt (ärligen eller falskeligen) att man tror något visst; att ljuga är att offentligt påstå en sak men trots detta tro en annan. I påståenden är den andra aspekten av språket, intentionaliteten eller "riktadheten", klart framträdande. På engelska kan intentionalitet kallas "aboutness"; avsikter, dvs. engelskans "intentions", utgör bara en bråkdel av de intentionala fenomenen. I talakter (yttranden), hörakter, skrivakter och läsakter där beskrivande satser används blir talaren, lyssnaren, skrivaren och läsaren uppenbarligen "riktad mot" något annat än satsen; beskrivande satser är "om" något, och kan därför vara sanna eller falska. Genom att en beskrivande sats är om eller riktad mot något, är den inte som ett materiellt ting slutet i sin egen rumtidsliga position; satsen pekar bort mot något annat än sig självt. Nu finns intentionalitet också i löften, deklarationer, känslouttryck och order; alla måste ha ett innehåll och vara om något. Men intentionaliteten är här inte lika lätt synlig; här saknas nämligen den sann-falsk dimension som vanliga påståenden har.

Att påståenden kan vara sanna eller falska är ett specialfall av något mer allmänt som fler typer av yttranden uppvisar: en *satisfieringsdimension*. Löften kan hållas eller brytas, order kan lydas eller vägras och deklarationer kan få bestående resultat eller misslyckas. Känslouttryck tycks däremot sakna en satisfieringsdimension; har de utsagts har de visats, och därmed basta.

Notera att yttrandena "Han lovar" och "Jag lovade" till skillnad från yttrandet "Jag lovar" är vanliga beskrivande påståenden. Säger

någon till dig ”I går *lovade* P mig att flytta fram festen”, så handlar detta påstående och sociala konstruktion *om* den andra sociala konstruktion som P:s löfte utgör; du blir *riktad mot* P:s löfte, inte mot själva satsen ”I går lovade P mig att flytta fram festen”. Det nu sagda har den i sammanhanget intressanta konsekvensen, att även om precis allting i världen vore sociala konstruktioner, så kan ändå samhällsvetares och historikers beskrivningar vara mer eller mindre sanna.

Intentionaliteten hos satser av alla olika slag kan ges två olika utformningar, varigenom vi får två olika typer av språklig intentionalitet: *representationell* och *fiktional*. Riktadheten kan vara en riktadhet mot det vi kallar världen eller mot det vi kallar fiktiva gestalter och händelser. I fiktional intentionalitet finns inte satisfieringsdimensionen; för påståenden innebär detta att sann-falsk dimensionen har eliminerats. Representationella påståenden är sanna eller falska, men fiktionala påståenden är *varken* sanna eller falska. Den starka socialkonstruktivismen måste i ljuset av denna distinktion hävda antingen att all beskrivande intentionalitet ska betraktas som fiktional intentionalitet, eller att distinktionen ovan inte låter sig göras; varigenom ändå alla påståenden antar karaktären av fiktional intentionalitet.

Detta får en förödande konsekvens för den okvalificerade starka socialkonstruktivistiska tesen. Eftersom den är helt generell uttalar den sig också om sig själv; och säger då att den bara handlar om en fiktion, inte om världen. En intressant analogi med den okvalificerade bias-tesens problem uppstår: om bias-tesen är sann så är den falsk, och om den socialkonstruktivistiska tesen är sann så har den ingen sann-falsk dimension. För båda de okvalificerade teserna gäller därför absurditeten: *om tesen är sann kan den inte vara sann*.

Sören Kierkegaard hävdade att enda sättet att ta sig in på den religiösa trons verkliga område är att göra ett helt grundlöst språng

till detsamma; någon rationell argumentering går inte att uppbringa. Jag vill hävda en motsvarande sak om den starka socialkonstruktivismen. Det finns ingen hållbar argumentering som leder dit, men ett språng till tron att precis allting är sociala konstruktioner är naturligtvis möjligt.

Efter att mycket ha grubblat över vilka felslut och sammanblandningar som kan bidra till att forskare gör detta hopp har jag kommit fram till att mycket måste ha med ytlig språkfilosofi att göra. Här är tre möjliga misstag:

- a. den som betonar enbart språkets performativa sida, och glömmer bort dess intentionala, bör faktiskt i konsekvensens namn bli stark socialkonstruktivist;
- b. den som ser såväl språkets intentionala sida som dess performativa, men som inte förmår se att påståenden har en annan typ av satisfieringsdimension (sann-falsk dimensionen) än vad löften, deklamationer och order har, får svårt att undgå att bli stark socialkonstruktivist;
- c. den som inte skiljer på representationell och fiktionell intentionaltet får lika svårt att undgå att bli stark socialkonstruktivist, ty det är mycket lättare att låta den representationella intentionaliteten uppgå i den fiktionella än tvärtom.

Den som klart ser punkterna a, b, c ovan måste ge upp den vitt utspridda men falska tron att den starka socialkonstruktivismen (och postmodernismethoset) är en självklar konsekvens av modern språkfilosofi, och inse att den starka socialkonstruktivistiska tesen måste kvalificeras och tillåta åtminstone en sanning av traditionellt slag. Den måste förutsätta, antingen att det är *sant* att det inte finns någonting utanför språket, eller att det är *sant* att vi inte alls kan ha kunskap om

något som existerar oberoende av språket. Utan understöd från för-
enklad språkfilosofi står sig emellertid dessa två åsikter mycket slätt.

Låt mig ta det första alternativet (utanför-språket-ingen-
struktur) först. I vår vanliga varseblivning möter vi inte bara talakter,
hörakter, skrivakter och läsakter, där möter vi också ting, personer
och utomspråkliga händelser av alla de slag. Vi tar för givet att barn
har varseblivningar innan de lär sig ett språk, och evolutionsbiologin
hävdar att det fanns mycket i världen innan djur med språk dök upp.
Vi förutsätter också att språk kräver ett icke-språkligt materiellt
underlag i form av ljudvågor eller grafiska former plus av språket
självt icke konstituerade hjärnor. Utanför-språket-ingen-
struktur ontologin kräver att vi reviderar alla dessa åsikter. Det är milt
uttryckt en mycket radikal omtolkning av vår världsbild som den
kräver. Så låt oss lämna denna märkliga ontologi därhän, även om
den förespråkats inte bara i Paris utan också i Harvard; inte bara av
poststrukturalisten Derrida (se t.ex. Carlshamre, 1986) utan också av
extremnominalisten Nelson Goodman (1978).

Den avgörande frågan blir alltså: är den epistemologiska nihilismen
sann eller falsk. Kan det verkligen vara sant att vi helt saknar kunskap
om något utanför språket? Problemet kan formuleras så här. Det är
faktiskt vetenskapliga teorier som möjliggjort sådant som atombomben,
månfärder, internet, vaccinationer, p-piller och organtransplantationer.
Antingen så tror man på fullt allvar att dessa teorier inte på minsta
sätt lyckats få kunskap om något av verklighetens struktur, och då är
man epistemologisk nihilist; eller så tror man att någon form av åt-
minstone partiell kunskap måste dessa teorier innehålla, och då är
man inte epistemologisk nihilist. Och då kan man inte heller vara stark
socialkonstruktivist och förespråka postmodernismethoset.

Med detta sagt är det dags att bli positiv.

Nyupplysningsethosen

Av mina kommentarer till upplysningsethosen följer att det är orimligt tro att empirisk vetenskap kan ge oss absolut säker kunskap, och i förra avsnittet sade jag att det är orimligt att tro att vi inte har någon kunskap alls. Läggs detta ihop får vi ”fallibilism”; termen myntades först av C. S. Peirce (1931, I.3.§5) och sedan oberoende av honom av Karl Popper (1966, addenda 4–6; 1969, kap. 10). Fallibilismen skiljer sig från skepticismen i sitt bestämda hävdande av att vi faktiskt vet något, och att med all sannolikhet kunskapen också har ökat över tid; inom dagens samhällsvetenskap förespråkas fallibilism av de som där kallar sig ”kritiska realister” (Seldén, 2005). Fallibilismen tror att en kumulativ utveckling av kunskap är möjlig, bara inte att den är enkelt trappstegsformad. Fundamentalt för en välformulerad fallibilism är begreppet om ”sanningslikhet” (Johansson och Lynøe, 2008, kap. 3.5), vilket jag snart ska förklara; det myntades av Popper men finns implicit hos Peirce (notera: till skillnad från senare tiders pragmatister har Peirce en traditionell korrespondensteori om sanning).

Så vitt jag kan se har inom medicinsk och naturvetenskaplig forskning den allmänt ökade vetenskapshistoriska kunskapen lett till att fallibilismen där blir forskarnas s.a.s. spontana epistemologiska uppfattning; och hade inte socialkonstruktivismen dykt upp skulle det förmodligen blivit på samma sätt i humaniora och samhällsvetenskap. Ur fallibilismen följer på ett naturligt sätt det jag kallar nyupplysningsethosen.

Nyupplysningsethosen kräver varken att man ska göra sig av med sanningsbegreppet eller att man ska försöka göra sig av med sina emotioner, värderingar och traditioner. Men eftersom ethosen behåller sanningsbegreppet, kräver det naturligtvis av forskarna att de har en förmåga att vid behov kunna inta en kritisk distans även till sina

älsklingshypoteser; dessa betraktas ju som *möjligtvis falska*. Fallibilismen utgår från att alla intressanta empirisk-vetenskapliga data är teoriimpregnerade, och den ser det som ganska naturligt att det finns samband mellan vilka forskningsresultat som accepteras och hur det omgivande samhället ser ut. Poängen är att dessa förhållanden inte på något sätt tar bort sann-falsk dimensionen och existensen av sanningslikhet. Här är ethoset i en kortfattad formulering:

4. Sök sanningen som den person du är, men inse att du förmodligen bara kommer att nå en viss sanningslikhet, samt att du på något sätt nästan säkert är åtminstone lite påverkad av din samhällliga position, bakgrund och lojaliteter.

Vad är då sanningslikhet? Ta påståendet "Katten ligger på mattan" och betrakta det som absolut sant. Fundera sedan över påståendena "Katten ligger delvis på mattan" och "Katten springer på taket". Om vi enbart har tillgång till ett polärt begreppspar sant-falskt, så måste utan urskiljning båda dessa påståenden klassificeras som falska, dvs. den intuitivt mycket klara skillnaden mellan dem suddas ut. Tillåter vi oss emellertid att tala om grader av sanning, dvs. sanningslikhet, mellan polerna helt-sant och alltigenom-falskt, så kan vi säga att "Katten ligger delvis på mattan" ligger närmre sanningen än "Katten springer på taket". Om vi betraktar det som sant att det finns fyra blodgrupper plus en Rh-faktor så är på liknande sätt påståendet "Det finns fyra homogena blodgrupper" mera sanningslikt än påståendet "Allt blod är av samma slag"; och om det är sant att ljus i vakuum har hastigheten 299 792 km/s så är påståendet "Ljusets hastighet i vakuum är 200 000 km/s" mera sanningslikt än påståendet "Ljusets hastighet i vakuum är 100 000 km/s".

Jag vill betona att begreppet sanningslikhet bara i en informell mening är ett gradbegrepp, men att det ändå fyller en viktig funktion.

En omfattande debatt bland Popper-influerade filosofer har visat att det är omöjligt att konstruera en måttenhet för sanningslikhet som ger upphov till en linjär skala (Keuth, 2004, kap. 7). Tyvärr har denna insikt lett till att också det informella begreppet slängts överbord. För mig är detta som att säga, att eftersom vi inte har kunnat skapa en linjär skala på vilken alla geometriska former kan placeras, så bör vi också sluta tala om likheter och olikheter mellan geometriska former.

”Sanningslikhet” ger oss det begreppsliga verktyg vi behöver för att på ett okomplicerat sätt kunna tala om en vetenskapens utveckling: sanningslikheten hos våra vetenskapliga teorier har genom historien ökat, och nutida och framtida forskning kommer troligtvis att få den att öka än mer. Begreppet sanningslikhet passar också bra för de som hellre talar om vetenskapliga *modeller* än om vetenskapliga teorier; olika modeller kan vara mer eller mindre sanningslika i relation till den aspekt av verkligheten de försöker fånga.

Låt mig nu göra en tillbakakoppling till den tidigare språkfilosofiska utläggningen om representationella och fiktionella påståenden. I 1700-talets kemi hävdades först (Stahl) att förbränning är en process i vilket ämnet *flogiston avges*, men mot århundradets slut kom så åsikten att förbränning är en process i vilket ämnet *syre upptas* (Lavoisier), och att det helt enkelt inte finns något ämne flogiston. Men vad kan då Stahl ha talat om? Han trodde sig tala om ett i världen existerande ämne, men retrospektivt måste vi säga att han bara talade om en fiktion. Helt *falska representationella* påståenden och *fiktionella* påståenden har trots sin skilda påståendekaraktär en sak gemensam: de saknar verklig referens. Därför kan flogistonteorin i efterhand beskrivas som om den handlar om ett fiktivt ämne. Och precis som vi utan svårighet kan placera in fiktiva romangestalter i verkliga existerande miljöer, så kan vi om vi läser om experiment med

det antagna flogistonet placera in denna fiktion i ett verkligt utfört experiment. På detta sätt kan fallibilism och sanningslikhet tillsammans med modern talaktsteori á la John Searle (1969, 1979, 1999) ge de vetenskapliga fiktionerna en rättvisande plats i vetenskapshistorien.

Om konkurrenspluralism och kritikfobi

Det finns två olika slags pluralism: *acceptanspluralism* och *konkurrenspluralism* (Johansson och Lynøe, 2008, kap. 8.1–2). Den förra kan exemplifieras med religionsfrihet, den senare med politisk demokrati. Tanken bakom religionsfrihet (dvs. religionspluralism) är primärt att de olika religionerna och religiösa samfundet måste lära sig att acceptera varandras existens och kunna leva sida vid sida. Tanken bakom demokrati (dvs. politisk pluralism) är bara delvis densamma. Naturligtvis måste de olika politiska partierna acceptera och respektera varandras existens, men därutöver ska de med jämna mellanrum i institutionaliserade former konkurrera med varandra om makten. Nu blir frågan: bör det i forskarsamhället råda konkurrenspluralism eller acceptanspluralism?

Konkurrenspluralism förutsätter att det finns något forskningsmässigt att konkurrera om. I nyupplysningsethosen finns sanningslikheten, men i postmodernismethosen finns inget motsvarande. Nyupplysningsethosen vill på ett självklart sätt som en följd av sin fallibilism ha konkurrenspluralism, dvs. en tävlan om att nå hög grad av sanningslikhet. Sedan låter det sig naturligtvis diskuteras hur konkurrensen konkret bör gestalta sig; det finns bättre och sämre seminarie- och laboratoriemiljöer. Postmodernismethosen vill däremot som en följd av sina ståndpunkter ha acceptanspluralism vad gäller ”sanning”; sanning finns ju i grund och botten inte. Naturligtvis

kan de starka socialkonstruktivisterna vara, och är också för det mesta, för konkurrens vad gäller traditionellt icke forskningsrelevanta avseenden som politisk korrekthet och estetiska bedömningar, men det är en annan sak. Deras åsikt om forskarsamhället är: acceptanspluralism kring sanning, men konkurrenspluralism kring politiska och estetiska bedömningar. Skulle denna uppfattning bli helt dominerande, vilket jag personligen inte tror att den har någon chans att bli, så skulle det vara förödande inte bara för forskarsamhället utan för hela samhället.

Både postmodernismethoset och nyupplysningsethoset försöker komma tillrätta med det förra århundradets ökade kunskaps sociologiska vetande samt mer omfattande och förbättrade vetenskapsfilosofiska reflektioner. Jag anser mig ha visat att postmodernismethoset (liksom värderingsethoset) rymmer sådana underligheter att det omöjliga kan accepteras, och jag har hävdad att jag tror att enkelspårig språkfilosofi är en del av förklaringen till dess utbredning. Men här finns också socialpsykologiska reflektioner att göra.

I den engelskspråkiga kritiken av socialkonstruktivismen har det sagts att socialkonstruktivisterna kanske lider av "fear of knowledge" (Boghossian, 2006) eller "verifobi" (Goldman, 1999), men själv tror jag att begreppet "kritikfobi" bättre fångar vad det kan röra sig om. Nyupplysningsethosets fallibilism har som en naturlig logisk följd förespråkande av teoretisk tolerans och acceptering av kritik. Om man söker sanningen men tar för givet att man kan ha fel, blir det otillåtet att immunisera sig mot kritik; vilket naturligtvis inte hindrar att fallibilister ändå i strid med sin offentliga kunskapssyn gör så (mera härom i avslutningen). Men postmodernismethosets epistemologiska nihilism ger dess företrädare möjlighet att offentligen när som helst göra sig kritikimmuna. Det är bara att säga "men så ser *min* konstruktion ut". Jag har läst åtskilliga böcker och uppsatser där

detta, om än i inlindad form, sägs i förord/inledningar eller efterord/avslutningar; och jag har åhört disputationer i empiriska discipliner där respondenten i förment trygg förvisning om att ha all modern filosofi på sin sida lugnt avfärdat opponerens kritik med orden ”men detta är *min* tolkning”.

Människan är en social varelse, och det är en fullt naturlig mänsklig önskan att slippa bli kritiserad i de gemenskaper man tillhör. Men det finns många naturliga impulser som kulturen med allas bästa för ögonen tvingar oss att avstå från att förverkliga. Även om vi blir rasande över en annan människas beteende så får vi inte börja miss-handla denna. Forskarsamhället är en del av vårt meritokratiska samhälle, och mycket i fråga om både social status och pengar står på spel i forskarsamhället. Det har sina konsekvenser att bli ansedd som dålig forskare, eller en som trots allmän kompetens har fel eller tillhör fel teoretisk riktning. Ofrånkomligen uppstår hos de flesta forskare ibland impulser att inte bemöta, utan att fly från kritik. Men dessa impulser måste enligt nyupplysningsethosen forskarsamhället stävja, och frånsatt inflytandet från socialkonstruktivismen, gör den normalt det också. I den mån postmodernismethosen nu inte av någon anledning blivit en i forskarsamhället missriktad alltid-vara-snäll tidsanda som obönhörligen fångar unga forskare, hur oförvägna de i grunden än är, så är det inte en rädsla för kunskap och sanning som är den socialpsykologiska drivkraften bakom den starka socialkonstruktivismen, utan en rädsla att inte kunna bemöta kritik, kritikfobi.

Vissa forskare är uttalat starka socialkonstruktivister i allt de gör; andra förskriver sig normalt till det gamla upplysningsethosen, och tar sin tillflykt till den starka socialkonstruktivismen bara ibland. Den senare typen av forskare tycker jag har samma lätt schizofrena själv-förståelse som vissa chefer inom näringsliv och offentlig förvaltning tycks ha. Man försvarar sin höga lön med hänvisning till det ansvar

och risktagande man bär på, men sitter trots detta på ett mycket förmånligt fallskärmsavtal som räddar en när något går snett. Många forskare hänvisar när de söker forskningsanslag till nyttan av den *kunskap* deras forskning kan ge, men går det fel så hänvisar de i efterhand till att deras teorier ju bara var modeller, bara sociala konstruktioner. Det gamla upplysningsethoset ger dessa forskare deras strålgång, och den starka socialkonstruktivismen fungerar som ett hemligt fallskärmsavtal; något de utlöser först om de misslyckas.

Historiens ironier är många. En av dem har att göra med den här uppsatsens tema. Den som skapat själva termen ”det öppna samhället”, och propagerat för vikten av institutionaliserade kritikformer i såväl samhället i stort som i forskarsamhället, den för detta i England adlade Sir Karl Popper, led uppenbarligen själv av svårartad kritikfobi och kunde bara inte tåla kritik (Gopnik, 2002). Men detta visar bara på svårigheten med forskarsamhällets konkurrenspluralism, inte att denna form av pluralism bör omformas till en acceptanspluralism.

Slutsats

Postmodernismethoset måste överges till förmån för nyupplysningsethoset. I forskning är konkurrenspluralism nödvändig och viktig, även om den kan vara psykologiskt svår.

Boghossian, P. (2007), *Fear of Knowledge. Against Relativism and Constructivism*, Oxford, Clarendon Press.

Carlshamre, S. (1986), *Language and Time. An Attempt to Arrest the Thought of Jacques Derrida*, Göteborg, Acta Universitatis Gothoburgensis.

- Fjellström, R. (1968), "Anteckningar om positivismen." *Häftan för kritiska studier*, 2–3/1969.
- Goldman, A. (1999), *Knowledge in a Social World*, Oxford, Oxford University Press.
- Goodman, N. (1978), *Ways of Worldmaking*, Indianapolis, Hackett Publishing Company.
- Gopnik, A. (2002), "The Porcupine: a Pilgrimage to Popper." *The New Yorker*, April 01/2002.
- Hacking, I. (2005), *Social konstruktion av vad?*, Stockholm, Bokförlaget Thales.
- Israel, J. (1972a), *Om konsten att lyfta sig själv i håret och behålla barnet i badvattnet*, Stockholm, Rabén & Sjögren.
- Israel, J. (1972b), *Kritisk samhällsteori – och andra vetenskapsteoretiska synpunkter*, Lund, Studenlitteratur.
- Johansson, I och Lynøe, N. (2008), *Medicine & Philosophy. A Twenty-First Century Introduction*, Frankfurt, ontos verlag.
- Keuth, H. (2004), *The Philosophy of Karl Popper*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Myrdal, G. (1968), *Objektivitetsproblemet i samhällsforskningen*, Stockholm, Rabén & Sjögren.
- Peirce, C. S. (1931), *Collected Papers of Charles Sanders Peirce, vol. 1*, Cambridge Mass., Harvard University Press.
- Popper, K. (1966), *The Open Society and Its Enemies, vol. 2*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Popper, K. (1969), *Conjectures and Refutations*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Searle, J. (1969), *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Searle, J. (1979), *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Searle, J. (1999), *Konstruktionen av den sociala verkligheten*, Göteborg, Bokförlaget Daidalos.
- Seldén, D. (2005), *Om det som är. Ontologins metodologiska relevans inom positivism, relativism och kritisk realism*, Göteborg, Göteborg Studies in Sociology No. 24.

Medverkande

GÖRAN BEXELL var 2003–2008 rektor för Lunds universitet. Han är professor i etik, var dekanus för den teologiska fakulteten 1995–1999 och ordförande i områdesstyrelsen för humaniora och teologi 2000–2003. Han är nu bl. a. ordförande i Dag Hammarskjöld Foundation i Uppsala, Skissernas museum i Lund, Europacentrum vid Pekings universitet.

VICTORIA HÖÖG är docent vid Filosofiska institutionen och avdelningen för idé och lärdomshistoria vid Lunds Universitet. Hon arbetar för närvarande med att färdigställa monografien *Kunskapssystem i kris: Den analytiska vetenskapsteorin och humaniora går skilda vägar*. Projektet är också nära knutet till hennes andra forskningsområde om biomedicinska bilders epistemiska organisation.

INGVAR JOHANSSON är numera professor emeritus. Han disputerade i Göteborg 1973 och var därefter verksam vid Filosofiska institutionen i Lund. 1978 fick han en docenttjänst i vetenskapsteori i Umeå och blev där 1999 professor i teoretisk filosofi. Från sommaren 2002 fram till pensioneringen 2008 arbetade han vid forskningsinstitutet IFOMIS i Tyskland.

JAN SVENSSON är professor i svenska språket vid Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet. I sin forskning har han framför allt

intresserat sig för det offentliga språket, dess framväxt och nuvarande status. Under åren 2001–2002 var han dekanus för Språkvetenskapliga sektionen och 2003–2008 ordförande i områdesstyrelsen för humaniora och teologi.

ANNA TUNLID har disputerat i idé- och lärdomshistoria på avhandlingen *Ärftlighetsforskningen gränser. Individer och institution i svensk genetik* (2004). Hon är numera verksam som universitetslektor vid Forskningspolitiska institutet, Lunds universitet.

MARTIN WIKLUND är filosofie doktor i historia och verksam som forskarassistent vid Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet. Tidigare har han bland annat publicerat *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (2006) och redigerat antologin *Berättande och förnuft* (2004).

